Article
2018-19

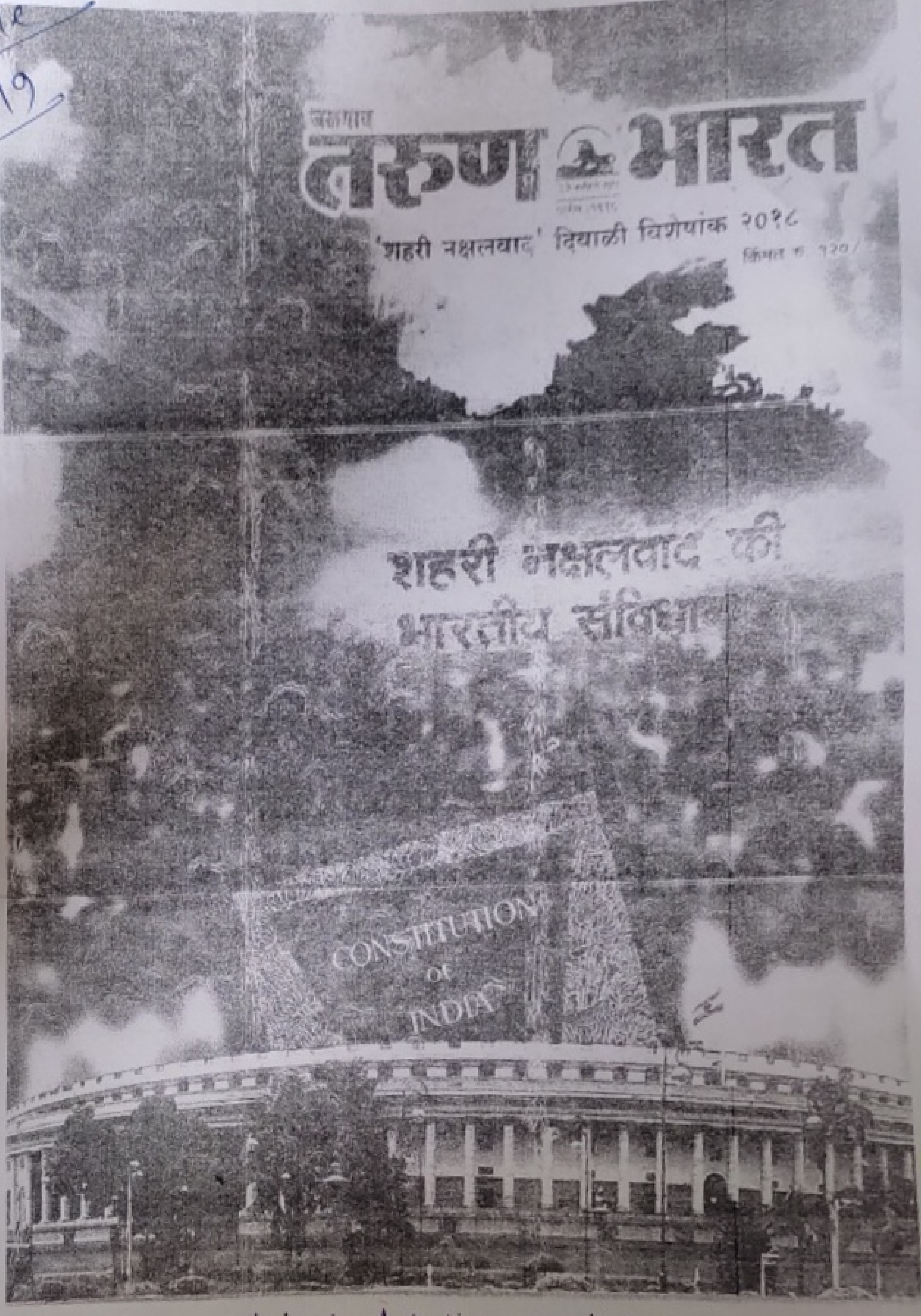

Research papers / chapters / Articles published in an edited book. 2018-19 To 2022-23

सत्यशोधन समितीचे वास्तव

डॉ. धर्मेंद्र तेलगोटे
डॉ. प्रशांत शिंदे

देशातल्या नक्षलग्रस्त क्षेत्रात नक्षलवादी व कायदा सुव्यवस्था राखणाऱ्या सुरक्षा यंत्रणेत जेव्हा चकमकी होतात, तेव्हा माओवादी विचारांची कास धरणाऱ्या संघटनांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सत्यशोधन समित्या येतात. या सत्यशोधनाचा मुख्य उद्देश असतो राज्यपुरस्कृत संविधानाधिष्ठीत शासकीय यंत्रणेच्याद्वारे मानवी मूलभूत हक्कांचे हनन कसे झाले याचे ढिंढोरे पिटणे, प्रपोगंडा करणे. याच विचारांच्या अनुषंगाने नक्षल समर्थित सत्यशोधन समिती कशाप्रकारे कार्य करते, त्याचे वर्णन करणारा प्रस्तुत लेख.

मूलभूत हक्क संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पातळीवर अनेक अशासकीय संघटना (NGO) कार्यरत आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल (AI) ही संघटना १९६१ मध्ये ब्रिटनमध्ये स्थापन झाली. या संघटनेचे जगातील १६५ देशांमध्ये ७.५ लाख सभासद आणि ५०० कार्यकुशल कार्यकर्ते आहेत. १९९२ मध्ये एक अहवाल प्रकाशित झाला की भारतातील पोलिस कोठडीत १९८५-१९९१ च्या दरम्यान ज्या आरोपींना मारहाण, बलात्कार व मृत्यू यांचे प्रकार झाले

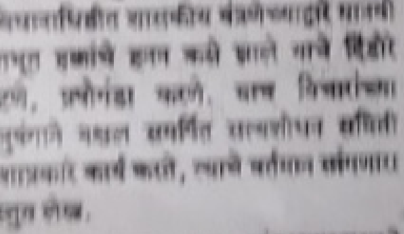

त्याच्याशी संबंधित आहे. AI च्या प्रमाणेच ह्यूमन राईट्स इंटरनेट (HRI-कॅनडा), ह्यूमन राईट्स वॉच 'कमिटी न्यूयार्क', (HRWC), कॉमनवेल्थ ह्यूमन राईट्स इनिशिएटिव्ह (CHRI) या संघटना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्यरत आहेत. राष्ट्रीय पातळीवर इंडियन सिव्हिल लिबर्टी युनियन (ICLU) ही भारतातील पहिली नागरी हक्क संघटना आहे. या संघटनेची स्थापना १९३४ मध्ये झाली. पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वात स्थापन झालेल्या या संघटनेचा उद्देश ब्रिटिश शासनाने भारतीय लोकांच्या मूलभूत हक्कांचे जे उल्लंघन केले, त्याला विरोध करणे हा होता. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारसमोर देशाचे सार्वभौमत्व, विकास व ऐक्य टिकविण्याचे मोठे आव्हान होते. त्यासाठी पोलीस, नागरी सेवा यांची मदत घेण्यात आली. जात, धर्म, भाषिक भिन्नता यांच्यासंदर्भात विविधता असलेल्या या देशात शासनयंत्रणेकडून बळाचा वापर करावा लागला. याच पार्श्वभूमीवर १९६० च्या नंतर नक्षलवादी चळवळी व १९७५-१९७७ च्या दरम्यानच्या आणीबाणीमुळे नागरी हक्क संघटनांमध्ये वाढ झाली. या संघटनांची वैचारिक बैठक लक्षात घेता दोन प्रवाह आढळतात. पहिल्या प्रवाहामध्ये अशा मानवी हक्क संघटना आहेत, ज्यांचा उदय नक्षलवादी चळवळीमुळे झाला आहे. तर दुसऱ्या प्रवाहामधील संघटनांचा उदय राष्ट्रीय आणीबाणीमुळे जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखालील आंदोलनामुळे झाला आहे. पहिल्या प्रकारात असोसिएशन फॉर प्रोटेक्शन ऑफ डेमॉक्रॅटिक राईट्स (APDR), आंध्र प्रदेश सिव्हिल लिबर्टिज कमिटी (APCLC) संघटना आहेत. पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टिज (PUCL) ही दुसऱ्या प्रवाहात संघटना आहे. या संघटनेची स्थापना आणीबाणीच्या काळात झाली. आणीबाणीमुळे देशात नागरी व लोकशाही हक्कांची पायमल्ली सरकारने सुरू केली. या हक्कांच्या पुनर्स्थापनेसाठी लोकशाही पद्धतीने घटनात्मक साधनांच्या आधारे PUCL ने लढा दिला. ऑल इंडिया फेडरेशन ऑफ ऑर्गनायझेशन फॉर डेमॉक्रॅटिक राईट्स (AIFOFDR) या संघटनेने नक्षलवादी चळवळीकडे एका वेगळ्या दृष्टीने पाहिले. त्यांच्या मते नक्षलवादाचा उदय सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे झाला. जोपर्यंत या स्थितीत बदल होत नाही तोपर्यंत नक्षलवाद्यांच्या हिंसाचाराकडे एकांगीपणे पाहता येणार नाही. अल्पसंख्यांक शासकवर्ग व शोषित बहुसंख्यांक जनता यांच्यात सतत संघर्ष सुरू आहे. राज्य ही सत्ताधारी वर्गाची एजंट म्हणून काम करते. त्यामुळे राज्याद्वारे पोलिस व शोषणाच्या चौकटी या अर्थहीन आहेत. या विचार प्रवाहाच्या संघटनांचा देशाच्या घटनेवर, भारतात केलेल्या मूलभूत हक्क व वैधानिक व्यवस्थेवर विश्वास नाही.

या संघटनांनी पोलिस व नागरिकांच्या विरोधात, सार्वजनिक व खाजगी संपत्तीची जी हानी चालविली आहे, त्याला ते विरोध करतात. नक्षलवाद्यांचा सामना करण्यासाठी पोलिस चकमकी घडवून आणणाऱ्या पोलिसां

…त्यांचा विरोध आहे. भारतातल्या नागरी हक्क संघटनांमधील ही वैचारिक भिन्नता 'राज्यांच्या हिंसाचार' विरुद्ध 'राज्य सैनिकी हिंसाचारास विरोध करणाऱ्या गटाचा हिंसाचार' अशा दोन संवेदनशील विचारसरणीस जन्म देत आहे. यातून काही मूलभूत प्रश्न निर्माण होतात. प्रथम असे की 'राज्य हिंसाचार' व 'राज्य सैनिकी हिंसाचारास विरोध करणाऱ्या गटांचा हिंसाचार' यांच्याकडे सारखेपणाने पाहता येईल काय. मानवी हक्क संघटना राज्यविरोधी हिंसाचारी गटाच्या कृतीचा विरोध करतील काय? हा प्रश्न पूर्णपणे केवळ राज्याने देशाच्या कायद्याच्या सहाय्याने हाताळावा म्हणून सोडून देता येईल काय? या अशा पार्श्वभूमीवर आपण नक्षलवाद्यांच्या कारवाईचा सत्यशोधन समितीच्या दृष्टिने विचार करणार आहोत.

सत्यशोधन म्हणजे सत्याचा शोध घेणे असे म्हणतात. सत्यशोधन जर करायचे असेल तर ज्या ठिकाणी अभ्यास समिती जाते त्या भागातील प्रशासकीय अधिकारी, गावकरी, पोलीस कर्मचारी सर्वांच्या मुलाखती घेऊन, स्वतः घटनेचे निरीक्षण करून आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीने वास्तवतेच्या आधारावर अहवाल तयार केला जातो. अशा स्वरूपाचे अध्ययन करणारी समिती म्हणजे 'सत्यशोधन समिती' होय. परंतु माओवादी विचारी सत्यशोधन समिती ही एकांगी पद्धतीने आपला अहवाल एक दिवसात तयार करून तो अहवाल पत्रकार परिषदेत जाहीर करते. वास्तवात सत्यशोधनात दोन्ही बाजूची भूमिका समजून घेणे गरजेचे असते.

सन २००४ नंतर देशभरात या मानवी हक्क समित्या माओवादाने प्रेरित झाल्या आहेत. शहरात बसून प्राध्यापक, वकील, तज्ज्ञ मंडळी असा विद्याविभूषित वर्ग त्यांना आधार पुरवित आहे. अलिकडेच महाराष्ट्र सरकारने शहरी नक्षलवादी म्हणून अशा लोकांना अटक केली आहे. त्याच्यातील काही जण खोट्या सत्यशोधन समितीच्या सदस्याची व्यवस्था करण्यासाठी, गडचिरोली येथील पत्रकार परिषदेत सहभागी झाले होते. तेव्हा सत्यशोधन समित्या एकांगी विचार करत असतील तर समाजाला त्या कोठे घेऊन जाणार आहेत असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही.

महाराष्ट्रामध्ये विदर्भातील चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा व गोंदिया हे जिल्हे नक्षलवादाने प्रभावित असलेले जिल्हे आहेत. १९८० मध्ये पीपल्स वॉर ग्रुपने (PWG) ने आपला प्रभाव दंडकारण्य झोनमध्ये वाढविण्यास सुरुवात केली. मध्य भारतातील महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, पं.बंगाल, छत्तीसगढ, कर्नाटक व ओडिसा या राज्यांच्या सीमा ज्या भागात एकमेकांस मिळतात, त्या भागास दंडकारण्य असे नक्षलवादी म्हणतात. दंडकारण्याचा हा प्रदेश प्रत्येक राज्याच्या राजधानीपासून ५६० कि.मी. पेक्षा जास्त दूर अंतरावर आहे. हा प्रदेश अतिशय दुर्गम व अविकसित आहे. दहा हजार चौरस कि.मी. हा अबुझमाडचा परिसर दंडकारण्याचा केंद्रबिंदू आहे. दंडकारण्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे नक्षलवाद्यांना 'दंडकारण्यातील एखाद्या ठिकाणी प्रशासन व शासन यंत्रणा यांच्यावर हल्ला केला की, त्यांना या घनदाट जंगलाचा आश्रय घेता येतो किंवा सीमेवरच्या दुसऱ्या राज्यात पळून जाता येते. सन २००४ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) यांच्या नेतृत्वाखाली देशातल्या सर्व नक्षलवादी संघटना एकत्र आल्या. त्यांनी आपल्या धोरणात बदल करून कार्यपद्धतीमध्येसुद्धा परिवर्तन केले. ग्रामीण भागासोबतच आपले प्रभावक्षेत्र शहराकडे वळविले. 'शहरी काम के बारे में' या पुस्तकामध्ये नक्षलींच्या सर्वोच्च पॉलीट ब्यूरोने यास मान्यता दिली आहे. शहरात वावरणाऱ्या नक्षली समर्थकांनी असंतोष पेटविण्यासाठी एखादी संघटना काढण्यापेक्षा प्रस्थापित असलेल्या इतर संघटनांमध्ये सहभागी व्हायचे, त्यामध्ये भडक भाषणे करायची. त्यामध्ये हिंसाचार कसा घडून आणता येईल, यासाठी प्रयत्न करायचे. हिंसाचार झाला तर बाजूला व्हायचे. अशी रणनीती शहरी नक्षलसमर्थकांची आहे. शहरी भागात ए-१ ते ए-७ नावाने नक्षली समर्थक संघटना कार्य करतात.

वरील बदलास अनुसरूनच नक्षलवादी कारवाया सुरू आहेत. नक्षलप्रभावित क्षेत्रात पोलिसांकडून नागरिकांची नक्षलवादाचा खबरे म्हणून अटक किंवा संशयित म्हणून धरपकड तर दुसरीकडे पोलिसांचे खबरे म्हणून गावातील लोकांमध्ये आपली दहशत निर्माण करण्यासाठी नक्षलवाद्यांकडून सतत हत्या घडत असतात. यावेळी लोकांची जीवित व संपत्तीची हानी फार मोठ्या प्रमाणावर होते. नक्षलवाद्यांकडून पोलीस, कायदा व सुव्यवस्थेशी संबंधित असणाऱ्या यंत्रणांवर हल्ले होतात.

शक्तीशाली भुसुरूंगाच्या साह्याने पोलिसांची वाहने नष्ट करणे, रस्त्यांवर खंदक किंवा झाडे तोडून रस्ते बंद करणे हे सतत सुरू असते. अशावेळी नक्षलवादी व पोलीस यांच्यात सतत चकमकी घडत असतात. नक्षल प्रभावित क्षेत्रात संपूर्ण जनजीवनावर भीतीचे

...गावट निर्माण होते. तेव्हा या हल्ल्यांमुळे झालेल्या मानवी मूलभूत हक्कांची कशी विटंबना झाली, याचा शोध घेण्यासाठी किंवा चौकशीसाठी नक्षलसमर्पित सत्यशोधन समित्या (Fact finding Committee) येतात. या संशोधन समित्यांचे सदस्य मानवाधिकाराशी संबंधित संघटनांचे सभासद असतात. ज्यांचा संबंध डाव्या विचारी गटाशी (LWE) असतो. पण असे लक्षात आले आहे की, या सत्यशोधन समित्यांनी जे अहवाल प्रकाशित केले; त्यामध्ये सत्यशोधन समित्या कायदा व सुव्यवस्था राखणाऱ्या यंत्रणेवरच आरोप करतात. मग प्रश्न निर्माण होतो, तो हा की सत्यशोधन समितीकडून खरे सत्यशोधन होते काय? आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात जिथे मानवी हक्कांना प्राधान्यक्रम आहे; तिथे नक्षलवाद्यांचा शासनासोबतच्या चकमकीचा प्रश्न असो किंवा सुरक्षारक्षकांनी केवळ संशयाच्या आधारावर केलेल्या कृती असोत, या सर्व कृत्यांमध्ये मानवी हक्कांची पायमल्ली होते काय, याची तपासणी सत्यशोधन समित्यांमार्फत होते. सर्वच प्रसार माध्यमांवर त्याची चर्चा होते. त्यांचे अहवाल मीडियावर व्हायरल होतात. त्यासाठी माओवाद्यांनी पुढाकार घेतला आहे. या आधारावर सत्यशोधन समित्यांची वास्तवता आपण पाहणार आहोत.

गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड तालुक्यात बोरिया जंगलात कसनापूर गावाजवळ नक्षलवादी एकत्र जमल्याची माहिती पोलिसांना प्राप्त झाली. ज्या ठिकाणी ते एकत्र आले होते, ते स्थळ महाराष्ट्र छत्तीसगड सीमेवर होते. इंद्रावती नदी या दोन राज्यांच्यामधून वाहते. या नदीनेच या राज्यांची

दिशाभूल कशी करतात, ते पहा...

'त्या' चकमकी बनावट, सत्यशोधन समितीचा आरोप

भामरागड तालुक्यातील कसनासूर व अहेरी तालुक्यातील नैनेर जंगलात झालेली पोलीस-नक्षल चकमक बनावट असल्याचा आरोप सत्यशोधन समितीने केला आहे. यासंदर्भात प्रेस क्लबमध्ये झालेल्या पत्रकार परिषदेत आशिष गुप्ता, क्रांती चैतन्य, ॲड. [illegible], महेश राऊत, डॉ. महेश कोपूलकर, अनेक [illegible] यांनी दिलेल्या माहितीनुसार सदर घटनेबाबत चौकशी करण्यासाठी को-ऑर्डिनेशन ऑफ डेमोक्रेटिक राईट्स ऑर्गनायझेशन, इंडियन असोसिएशन ऑफ पीपल्स लायर्स, वूमन अगेन्स्ट स्टेट रिप्रेशन ॲन्ड सेक्सुअल व्हायलेन्स या संघटनांच्या प्रतिनिधींनी घटना घडलेल्या परिसरात व ठार झालेल्या नक्षलवाद्यांच्या गावात जाऊन सत्य जाणून घेतल्याचे म्हटले आहे. यात त्यांनी सदर चकमकी दोन नसून एकच आहे. [illegible] नैनेर जंगलात नेऊन खोटी चकमक कसनासूर येथील चकमकीत नक्षलवादी नंदू याला जिवंत पकडून नैनेर जंगलात नेऊन खोटी चकमक [illegible] ठार केले. या चकमकीमध्ये गोळीबार न होता पोलिसांकडून हॅन्डग्रेनेडचा वापर झाल्याचा आरोप [illegible] सदर व्यक्तीची हत्या केली असे सांगितले. सदर घटनेत पोलिसांवर गुन्हे दाखल करून वरिष्ठ पातळीवरून चौकशी करावी, अशी मागणी त्यांनी केली आहे.

वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या बातमीचा फोटो

सीमा निश्चित झाली आहे. नक्षलवादी महाराष्ट्राकडच्या भागात इंद्रावतीच्या काठावर असलेल्या पठारावर होते. पोलिसांना (C-60) त्यांची माहिती मिळाली. C-60 ची स्थापना महाराष्ट्र शासनाने १९९० मध्ये नक्षलवाद्यांच्या विरोधात लढण्यासाठी केली. त्यापूर्वी आंध्र प्रदेश शासनाने कोब्रा बटालियन्स स्थापन केली होती. या दलाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यात स्थानिक लोकांची भरती केली जाते. कारण त्यांना या भागातील स्थानिक भौगोलिक परिस्थिती, संस्कृती व भाषा अवगत असते. या C-60 च्या कमांडोज्च्या तुकडीने २२ जानेवारी २०१८ च्या रात्रीच इंद्रावती नदी पार करून छत्तीसगडमध्ये प्रवेश केला. परत रात्रीच इंद्रावती पार करून ते नक्षलवादी जिथे होते त्या ठिकाणच्या पर्वतावर रात्रभर पाळत ठेवत होते. या पथकातील जवान पर्वतावर दाट झाडीत उंचावर असल्याने खाली पठारावर असणाऱ्या नक्षलवाद्यांच्या हालचालींवर त्यांचे बारिक लक्ष होते. २३ जानेवारी २०१८ रोजी पहाटे प्रत्यक्ष चकमकीस सुरुवात झाली. C-60 च्या जवानांनी नक्षलवाद्यांवर गोळीबार सुरू केला त्यास प्रत्युत्तरादाखल नक्षलवाद्यांनी पण गोळीबार सुरू केला पोलिस उंचावर व नक्षलवादी खाली असल्यामुळे नक्षलवाद्यांचे नुकसान झाले. या हल्ल्यात ४० नक्षलवादी मारले गेले. या ४० मध्ये दोन व्यक्ती मुख्य होत्या. एकावन वर्षाचा श्रीनू उर्फ श्रीकांत उर्फ विजेंद्र उर्फ नरसिम्हा रामलू रावबू (तो या नावाने वेगवेगळ्या ठिकाणी वावरत होता. कधी श्रीनू तर कधी श्रीकांत तर कधी विजेंद्र अशाप्रकारे प्रत्येक वेळी वेगळे नाव धारण करणे हा नक्षलवाद्यांच्या डावपेचाचा भाग आहे.) त्यांच्यावर ८२ गंभीर गुन्ह्यांची नोंद होती. तो नक्षलवाद्यांच्या सेंट्रल कमांडर होता. दुसरा होता ३६ वर्षाचा साईनाथ मंडावी, इयत्ता ७ वी पास साईनाथ मंडावीच्या नावावर ७५ गंभीर गुन्ह्यांची नोंद आहे. तो एरिया कमांडर होता. त्याने येरमनार येथील रमेश रामटेके याला रात्रीच्या वेळी घराबाहेर नेले. तोंडात बंदूक टाकून मारले होते. या दोघांच्या सोबत जे इतर मरण पावले ते केव्हातरी नक्षली कारवायांमध्ये सहभागीच होते, असा पोलिसांचा अहवाल दर्शवितो. कोणाच्या नजरेस न येणारे असे हे ठिकाण होते. या ठिकाणासंदर्भातील माहिती एका आत्मसमर्पित नक्षलवाद्याने पोलिसांना दिली. २००४ नंतर नक्षलवादी जसे तंत्रात व कौशल्यात बदलले आहेत, तसा नक्षलींबद्दल स्थानिक जनतेतील विश्वास कमी झाला आहे. पूर्वी लोक मदतीसाठी, अडी-अडचण असेल तर नक्षलवाद्यांकडे जायचे. त्यांना पोलिसांच्या हालचालीची माहिती द्यायचे. पण नक्षलवाद्यांनी जेव्हा लोकांना त्रास द्यायला

सर्व सन्माननीय सभासद, ग्राहक व हितचिंतकांना दिपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा !
मौलाना आझाद ग्रा.बि.शेती सह.पतसंस्था शेंदुर्णी

शेरुभाई काझी (चेअरमन)
नितेश उत्तमराव थोरात (व्हा.चेअरमन)
नजमोद्दीन बी. काझी (व्यवस्थापक)
• सर्वश्री संचालक मंडळ - शे.हुसेन शे. अहमद, इमामोद्दीन हिसामोद्दीन, शकिलखाँ [illegible] पिंजारी, तालीब इस्माइल कुरेशी, मनोज रमेशचंद कावरा, श्रीमती [illegible] रामदास जोहरे, सर्व कर्मचारी वृंद श्रीमती सखुबाई बाप हिरामण परदेशी,

सुरुवात केली. निरपराध आदिवासींची पोलिसांचे खबऱ्या म्हणून हत्या सुरू केल्या तेव्हा स्थानिक जनमत नक्षलवाद्यांच्या विरोधात जाऊ लागले. [illegible] लोक [illegible] त्यांच्या विरोधात नाहीत पण [illegible] तेव्हा संधी मिळते, तेव्हा ते पोलिसांना मदत करतात. अलीकडेच्या [illegible] हा आरोप [illegible] आहे. त्याच [illegible] C-60 [illegible] पोलीस [illegible] या [illegible] 'एक सत्यशोधन समिती' या भागात आली. या [illegible] ऑल इंडिया फेडरेशन ऑफ [illegible] ऑर्गनायझेशन फॉर डेमोक्रॅटिक राईट्स (AIFODR), इंडियन असोसिएशन ऑफ पीपल्स लॉयर्स (IAPL) यांचे आणि [illegible] या सत्यशोधन समितीने तीन दिवस [illegible] त्या ठिकाणी [illegible] पत्रकार परिषद [illegible] अहवाल [illegible] अहवालाचे शीर्षक [illegible] 'Massacre Masked as an Encounter : The new State policy for development in Gadchiroli' [illegible] आहे. या अहवालात C-60 [illegible] हे [illegible] सत्यशोधन समितीने [illegible] आहे, [illegible] 'Fake' [illegible] [illegible] mass murders' [illegible] आहे. [illegible] C-60 [illegible] सत्यशोधन समितीच्या [illegible] पोलिसांनी [illegible] (SIT) [illegible] C-60 [illegible] [illegible]

घटनात्मक चौकटीत करावे लागेल, अशी सत्यशोधन समिती म्हणते. सोबतच गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये [illegible] ही संघटना प्रो-पोलिस [illegible] सत्यशोधन समितीने [illegible] अहवालात म्हटले आहे.

सामाजिक क्षेत्रामध्ये विरोधामध्ये हिंसाचाराचा [illegible] संघटना म्हणून [illegible] आहे. पण ते पोलिसांचा [illegible] नक्षलवाद्यांचा!

छत्तीसगड या राज्यात २५ व २६ मार्च २०१८ मध्ये [illegible] सत्यशोधन समितीने दौरा केला. या [illegible] समितीत महाराष्ट्र, छत्तीसगड, तेलंगणा, [illegible] या राज्यातील वकील होते. [illegible] सत्यशोधन [illegible] छत्तीसगडमधील वकील व मानवी हक्क [illegible] कार्यकर्त्यांच्या मुलाखती घेतल्या. समितीने [illegible] वकील व कार्यकर्त्यांवर [illegible] [illegible] बलात्कार [illegible] २८ जानेवारी २०१८ [illegible] मानवी हक्क कार्यकर्त्या [illegible] पोलिसांनी [illegible] [illegible] सत्यशोधन समितीने अहवाल प्रसिद्ध केला. [illegible] [illegible] 'जगदलपूर लीगल एड ग्रुप' [illegible] पोलिसांनी अटक केली. [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] सत्यशोधन समितीने [illegible] छत्तीसगड राज्य शासन व पोलिस [illegible] सामाजिक [illegible] संघटनांना [illegible] आहे. या [illegible] समितीच्या [illegible] मानवी हक्क [illegible] भूमिका [illegible] पोलीस व राज्य शासन [illegible] मानवी हक्क [illegible] असे म्हटले आहे.

मानवी हक्कांच्या संघटनांमधील [illegible] विचारधारांचे [illegible] सत्यशोधन [illegible]

पाहिजे. ज्यांचा विश्वास भारतीय संविधान व घटनात्मक लोकशाही यांवर आहे. पश्चिम बंगालमधील नंदीग्राम जिल्ह्यात २००७ या [illegible] नंदीग्राम व परिसरातील [illegible] (CPI(M)) [illegible] राज्य शासनाने [illegible] कायद्यात आली आणि [illegible] प्रशासन [illegible] [illegible] परिसरातील [illegible] हक्कामुळे [illegible] होतील म्हणून लोकांनी आंदोलन सुरू केले [illegible] (BUPC) [illegible] नेतृत्वाखाली एकत्र आले. [illegible] CPI(M) [illegible] कार्यकर्ते व BUPC चे कार्यकर्ते [illegible] झाले. BUPC [illegible] CPI(M) [illegible] कार्यकर्त्यांनी [illegible] कोलकाता येथील इन्डिपेन्डन्ट सिटिझन टीमने (ICT) ५ नोव्हेंबर २००७ मध्ये नंदीग्राम परिसरात भेट दिली. या सत्यशोधक समितीत ११ [illegible] होत्या. त्यात शिक्षिका, सामाजिक कार्यकर्त्या, संशोधक व विद्यार्थी यांचा समावेश होता. या समितीने [illegible] विद्यार्थी [illegible] येथील पुनर्वसन [illegible] भेट दिली. समितीने आपली निरीक्षणे नोंदविली आहेत. नंदीग्राम परिसरातील लोक [illegible] [illegible] आहेत. BUPC [illegible] कार्यकर्त्यांनी [illegible] हिंसाचारात राज्य पोलिस [illegible] भूमिका घेत होते.

राज्य शासनाचा हिंसाचारात सहभाग होता. [illegible] नंदीग्राम परिसरातील [illegible] गावांमधील १० ते १५ हजार लोकांनी गावे सोडली आहेत. ३००० ते ३५०० लोक कॅम्पमध्ये आहेत. [illegible] [illegible] बलात्कार केला. [illegible] दवाखान्यात दाखल करावे लागले. या गावांमध्ये CPI(M) कार्यकर्ते आले त्यांनी [illegible] हिंसाचार केला आणि [illegible] म्हणाले, "[illegible]" [illegible] अशी परिस्थिती [illegible] [illegible] कार्यकर्त्यांनी [illegible]

केला. कॅम्पमधील अधिकारी मात्र त्यासंदर्भात काहीच बोलले नाहीत, असे समिती म्हणते. ही सर्व तथ्य गोळा केल्यावर समितीने आपल्या शिफारशी केल्या आहेत. प्रशासन व्यवस्थेत तटस्थ/निरपेक्ष दृष्टीने विकसित करावा, या भागात CPI(M) कार्यकर्त्यांना जाऊ देऊ नये. या भागातील सर्व नोंदणीकृत गुंडांना तत्काळ प्रशासनाने ताब्यात घ्यावे. लोकांकडील शस्त्रे काढून घ्यावीत, सर्वच राजकीय पक्षांनी अधिक जबाबदारीने वागावे. अशा शिफारशी व सूचना सत्यशोधन समितीने केल्या आहेत. या सत्यशोधन समितीच्या शिफारशी व माओवादी विचारधारेने प्रेरित संघटनांच्या प्रतिनिधीत्व असलेल्या सत्यशोधन समितीच्या शिफारशी यात गुणात्मक फरक आहे. यात केवळ राज्य पोलीस किंवा प्रशासकीय यंत्रणेवर ठपका ठेवला नाही तर सर्वपक्षीय सहमतीने हा प्रश्न सोडविण्याची भूमिका घेतली आहे. पं.बंगाल असे राज्य आहे जिथे CPI(M) कॅडर फार मजबूत आहे. जिथे राज्य शासनावर त्यांचे वर्चस्व असल्यास हिंसाचार किती भयंकर असेल याची कल्पना करवत नाही.

नक्षलवाद्यांच्यासंदर्भात सत्यशोधन समित्यांची भूमिका तपासण्यासाठी काही उदाहरणे येथे देण्यात आली आहेत. या सत्यशोधन समित्यांमध्ये ज्या मानवी हक्क संघटनांचे प्रतिनिधीत्व असते त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या या प्रश्नाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात परिवर्तीत होते असं दिसते. येथे पं.बंगाल व इतर राज्यातील सत्यशोधन समित्यांचा परामर्श घेतला आहे, त्यावरून हे अधिक स्पष्ट होते. सत्यशोधन समित्या जेव्हा माओवादी नक्षलवाद्यांसंदर्भात चकमकी झाल्या, तेव्हाच छत्तीसगड मधील दंतेवाडा येथे सी.आर.पी.एफ. चे ७६ जवान मारले गेले, ओडिसामध्ये मलखानगिरी येथील घटना, सप्टेंबर २०१८ मध्ये एक माजी व एक आजी आमदार मारले गेले. जेव्हा भूसुरूंगात पोलिस मारले जातात, विकासकामांना अवरोध निर्माण केला जातो, विकासकामांसाठी आणलेले ट्रक, रोलर पेटवले जातात; रस्त्यांवर अडथळे टाकले जातात; एखाद्या व्यक्तीची भरदिवसा हत्या केली जाते, तेव्हा सत्यशोधन समिती का येत नाहीत, असा प्रश्न निर्माण होतो. त्याचप्रमाणे शेतजमिनीचे फेरवाटप, उच्चशिक्षणाच्या सोयी, वनहक्क किंवा पेसा कायद्याची अंमलबजावणी यासारख्या प्रश्नांसाठी सत्यशोधन समिती का येत नाही, असा प्रश्न श्री.व्ही.एन.मडावी यांनी विचारला होता. या प्रश्नाचे उत्तर या सत्यशोधन समित्या ज्या मानवी हक्क संघटनांशी संबंधित असतात त्यांच्याशी आहे. सन २००४ नंतर देशभरात या मानवी हक्क समित्या माओवादाने प्रेरित झाल्या आहेत. शहरात बसून प्राध्यापक, वकील, तज्ज्ञ मंडळी असा विद्याविभूषित वर्ग त्यांना आधार पुरवित आहे. अलीकडेच महाराष्ट्र सरकारने शहरी नक्षलवादी असल्याचा आरोपावरून अशा लोकांना अटक केली आहे. त्याच्यातील काही जण बुरिया सत्यशोधन समितीच्या सदस्याची व्यवस्था करण्यासाठी, गडचिरोली येथील पत्रकार परिषदेत सहभागी झाले होते. तेव्हा एकांगी सत्यशोधन करणाऱ्या समित्या समाजाला त्या कोठे घेऊन जाणार आहेत असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही.

सत्यशोधन समित्यांनी शासन प्रशासनावर दबाव टाकण्यासाठी अहवालांचा आधार घेतला आहे. त्यासाठी विज्ञान तंत्रज्ञाने ते साह्य घेतात. समितीचा अहवाल प्रकाशीत करण्यासाठी पत्रकार परिषद बोलावली जाते. बरेचदा पत्रकार परिषद जिल्हा मुख्यालयात (उदा. गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया) तसेच नागपूर व दिल्ली मुंबई या ठिकाणी एकाचवेळी आयोजीत केली जाते. अहवाल स्थानिक वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित होतील याकडे विशेष लक्ष दिले जाते. हिंदी व इंग्रजी भाषेतील देशपातळीवरील वृत्तपत्रे, मासिके त्रैमासिके यामध्ये अहवाल येतील याची विशेष काळजी घेतली जाते. याशिवाय इलेक्ट्रॉनिक्स प्रिंट मिडीयामध्ये म्हणजे ब्लॉग, फेसबुक, व्हॉटसॲप तो जाहिर केला जातो. वायर न ईपीडब्ल्यु यासारखी मासिके व वेबसाईटस् वापरल्या जातात.

इलेक्ट्रॉनिक्स, प्रिंट मिडीया व इतर दृकश्राव्य माध्यमांच्या आधारे शहरी नक्षलवादाचा अजेंडा सतत लोकांसमोर ठेवला जातो. या लेखांमध्ये सरकार आदिवासींचे कसे शोषण करते, एनकाऊंटरमध्ये निरपराध लोकांना कसे मारले जाते, सरकारी दहशतवाद व मानवी हक्कांचे हनन या सारख्या विषयांना घेऊन प्रपोगंडा केला जातो. पोलिस व स्थानिक प्रशासन यंत्रणेच्या विरोधात पोलिस ... न्यायालयांमध्ये धाव घेतली जाते. ... सत्यशोधन समितीच्या माध्यमातून नक्षलवाद्यांचे नितीधैर्य उंचावेल ... केला जातो. तद्वतच ... नक्षलग्रस्तभागात संघटनात्मक बांधणी केले जाते.

डॉ.धर्मेंद्र तेलगोटे
प्राचार्य
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्या
पारवा, ता.घाटंजी, जि.यवतमाळ.
dptelgote@gmail.com
राज्यशास्त्र आणि सामाजिक शास्त्र अभ्यासक. महाराष्ट्रातील अपक्ष आमदा राजकीय वर्तन या विषयात डॉक्टरेट पदवी

डॉ.प्रशांत विघे
(लेखक-नक्षलवादी चळवळीचे अभ्यास
prashantwhige@rediffmail.com
सहाय्यक प्राध्यापक
एम.ए. राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिह
बी.एड.एम.फिल्.पीएच.डी., डिप्लोमा
ह्युमन राईट्स, डी.जे.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
भगवंतराव शिवाजी पाटील महाविद्या
अचलपूर कॅम्प परतवाडा, जि.अमराव

~~2018-19~~
2021-22

GOLDEN ERA IN ENGLISH LITERATURE

Editor:
Dr.Dinesh A.Gundawar
Assistant Professor, Dept. of English
Arts, Commerce & Science College, Maregaon
Dist-Yavatmal (M.S.) 445303

2021-22

EAGLE LEAP

Publishing Year : Sept. 2021

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.
Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034
Contact : 7083766990 / 8600071634
Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher
Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd
ISBN : 978-81-951599-8-7
PUBLISHING DATE : 25/09/2021

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form on by an electronic or mechanical means, including information storage and retrieval systems, without permission in writing from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

23	SOCIAL STRUCTURE IN THE AGE OF QUEEN ELIZABETH I : AN OVERVIEW.	Dr. Shriram Khade	146
24	PORTRAYAL OF WOMEN IN THE NOVELS OF R.K. NARAYAN	Dr. Sunil Bidwaik.	153
25	DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA	Mr. Sunita Kayande	160
26	THE CONCEPT OF SHAKESPEAREAN TRAGEDY DURING ELIZABETHAN PERIOD	Prof. Amit Bhagat	165
27	UNIVERSITY WITS	Mr. Nagesh Ingle	174
28	SOCIO - POLITICAL CONCERNS IN INDIAN ENGLISH POETRY	Mr. Nishigandh Satav	187
29	THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA	Mr. Prashant Kamble	192
30	THE USE OF BLANK VERSE IN ELIZABETHAN ERA	Mr. Pundlik Nalinde	198
31	ORIGIN AND DEVELOPMENT OF INDIAN ENGLISH POETRY	Mr. Rajkumar Nandagawali	202
32	PATRIARCHAL AUTOCRACY IN TENDULKAR'S 'SAKHARAM BINDER' AND 'DATTANI'S 'WHERE THERE'S A WILL'	Mr. Sandeep Agrawal	207
33	THE SIGNIFICANCE OF THE UNIVERSITY WITS IN THE DEVELOPMENT OF ELIZABETHAN DRAMA.	Mr. Shailesh Jittawar	212
34	PROSE, POETRY AND DRAMA IN THE RESTORATION AGE 1660 TO 1700	Mr. Shrikant Puri	212
35	THE USE OF BLANK VERSE IN ELIZABETHAN ERA	Mr. Suhas Morey	219
36	UNIVERSAL APPEAL IN SHAKESPEARE'S PLAYS	Mr. Vijay Bhagat	224
37	THE INTRODUCTORY APPROACH TO NEO - CLASSICAL AGE	Smt. Vaishali Shelar Dr. A. R. Aney	230
38	FAMOUS SHAKESPEAREAN TRAGIC HEROES AND MODERN MAN	Dr. Abhijit Aney	235

32

PATRIARCHAL AUTOCRACY IN TENDULKAR'S 'SAKHARAM BINDER' AND 'DATTANI'S 'WHERE THERE'S A WILL'

Author

Asst. Prof. Sandeep B. Agrawal
(H.O.D English)
B.D.Parwekar Mahavidyalaya, Parwa Ghatanji
Ta : Ghatanji Dist : Yavatmal

Abstract

Patriarchy is something that cannot be separated from the structure of Indian society. The family in the Indian society is dominated by a male and it is he who is considered as the head of the family. The power that he enjoys over his family members is unquestionable. Since he is the head of the family, the freedom is hardly given to the other members of the family, especially to women. Being, the head of the family and more powerful than others in the family, the important decisions of an individual's life and career such as education, marriage, property etc. are taken by him. Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani portray women suffering under the oppression of patriarchy and gender bias in their writings.

Sakharam Binder is probably Tendulkar's most intensely naturalistic play. Tendulkar presents a rude patriarchy in this play. He exposes the masochism of the lower middle class male through the character of Sakharam, the protagonist of the play. Due to the ill treatment meted out to him by his father, he ran away from home. The bitter experience he had in his life leave him rough and tough and foul-mouthed. Sakharam does not believe in the institution of marriage. So, he remains unmarried all through his life. However, he gives shelter to a helpless, deserted woman in the society, not with a view to improving her lot but to exploiting her further by fulfilling his sexual desire. Outwardly, he pretends that he is a saviour of women, but inwardly he is a dumping ground of all that is bad in society, so far as man-woman relationship is concerned.

Although he criticizes married life, he develops such a relationship, which is worse for the woman who suffers more with

Sakharam than with her husband before. Being a victim of the hostility and neglect of the parents, he develops a rebellious attitude. He exploited miserable women and served his needs. And he is ready to throw her out when there remains nothing womanly about her. Therefore E. Renuka is quite right in pointing out that " Sakharam's nature is as deceitful as that of a crocodile." Although he understands and supports a rebellious woman, he wants his woman to slave for him day and night, to respect his wishes, and to satisfy his lust. He claims to be the saviour of women by offering them a life, better than the earlier one, but he is neither a saviour, nor a rebel, but an epicurean, a self-centered, pleasure-seeker. Sakharam, like Osborne's Jimmy Porter from 'Look Back in Anger' appears to represent the angry and frustrated modern generation. Tendulkar, through the character of Sakharam, exposes the hypocrisy, jealousy, masochism and lust of the middle class male.

Like Sakharam Hasmukh Mehta, a business tycoon in the city who is gritty, gutsy and a stubborn man wants to enjoy patriarchal authority in his family, even after his death through his will. Having been an obedient son to his father all through his life, he expects the same from his son Ajit and family members. In his view, Ajit is an "outright loss and his schemes are crack pot schemes." Hasmukh also dominates upon his daughter-in-law, Preeti. He is suspicious of Preeti whom he thinks " pretty, charming, graceful and sly as a snake." He is unhappy with his wife Sonal too. According to him:

> "When I was 21, the greatest tragedy of my life took place. I got married...I
> soon found what a good for nothing she was as good as mud. Ditto our sex life...."

The play focuses on the emptiness and uselessness of strict patriarchal codes. It dramatizes the politics of patriarchy which does not only marginalize the woman folk of the family but also other male members of the family. The play depicts how women are subjugated and suppressed by their male counterparts in a patriarchal social set up. Hasmukh Mehta exercises patriarchal authority over all the members of his family. He believes in absolute power. Hasmukh Mehta is enjoying the position

of the ablest and the perfect boss at home as well as at the business house.

Where There's a Will re-echoes the traditional Indian thinking that man is meant for business and woman for kitchen. This shows the subaltern position of women in Indian society. Dattani notably devices the names of all the characters which are exactly

opposite to their names, Hasmukh means a smiling face but he rarely smiles throughout the play. Sonal means gold but according to Hasmukh, she was good for nothing, she was like mud. Preeti means affection but was unaffectionate to almost every member of the family. Ajit means unconquerable but he could not win Hasmukh's heart. It's only Kiran whose name was appropriate as she acted as a ray of hope, whose efforts made a fragmented family a real family in the true sense of the term.

Though there is a huge difference in the time-span of both the dramatists, still one can see that there is no change in the position of woman who has been considered as the marginalized in the Indian society. By exploring the patriarchal power in their works, both playwrights suggests that the real position of women has not yet improved in the society. She is still chained in household drudgery. Both the plays, Sakharam Binder and Where There's a Will are women oriented. The title of Sakharam Binder suggests that Sakharam is the main protagonist but in reality the action of the play revolves round the character of Laxmi.

Dattani also reflects on the issue of gender roles and their miserable plights. Even, in modern times women are treated as 'sex-objects' and are 'exploited' physically and psychologically. He is considered as the spokesperson of the marginalized people. His plays display his deep concern for the generated subaltern. He suggests through his works that modern education has made women aware of their rights and duties. Now they are in the position to observe their decisions and deeds very minutely in the context of patriarchal society. So if required, they are prepared to contend with patriarchal unjust authority for their right and equalities. It seems that male-pride or male-ego is the root cause of the present plight of women and we can overcome this by imparting proper education and employment.

In the play Sakharam Binder, Tendulkar also deals with woman's suffering and senseless wastage by depicting the multi-dimensional nature of womanhood. Laxmi who is a religious and traditional woman turns into a vicious lady. On the other hand, Champa is bold and frank. By exploring the different psychology of the characters of Laxmi and Champa, Tendulkar unintentionally removes the title of being a feminist. He is neither a feminist nor a socialist but a realist, whose minute observation helps him to explore the real position of a woman in society. Through the miserable conditions of Laxmi and Champa , Tendulkar suggests that women themselves are largely

responsible for their pathetic conditions. Champa shows sympathy to Laxmi but Laxmi turns wily and becomes the cause of her death. In this way both women not man, Sakharam, become the cause of women's sufferings. Tendulkar, here, states that true awareness in society does not come about by any movement like feminism, humanism and socialism, but it comes by self-realization.

Women should first of all acknowledge their roles in the society and start responding their sex. They must assert their importance in a man's life. They themselves should make their importance felt to their male-partners that they are their better-half, not slaves, not inferiors. No fight, no anguish, no hatred against anybody but what they have to do is to act resourcefully as Kiran and Sonal act at the end of the play. The union of Kiran and Sonal- a collective force born out of the long annals of exploitation and suffering, is an effort to abolish sexual colonialism.

Another notable aspect of both the playwrights is that both have falsified the assertion of patriarchy at the end of both the plays. The play, Sakharam Binder ends with the shattered pride of Sakharam. An autocrat at last becomes a puppet in the hands of Laxmi. It is Laxmi, a submissive, tender, docile woman who incites Sakharam to kill Champa and tactfully handles the situation after the murder. She shows her presence of mind before this autocratic man. Similarly, Hasmukh Mehta, at the end, collapses by Kiran's revelation of Hasmukh's real identity. He realizes at the end that Kiran has just used him to fulfil her needs. The playwrights suggest a mockery of patriarchal tradition and authority. In both the plays, man's desire to control woman leads him to be the victim of his own machinations. Tendulkar and Dattani are both convinced, through the collapse of man's assertion at the end, that patriarchal autocracy is merely an attempt to make oneself secure. So, man's drive for domination arises out of his own apprehension of insecurity.

Hasmukh Mehta, in Where There's a Will, realizes that he has been made a victim of his own mechanism. He vested power in Kiran to fulfil his desire for his posthumous control over family, but she exercises these powers to improve her own interpersonal relationship with the members of Mehta's family. In short, both the playwrights sincerely attempt to falsify the assertion of patriarchy. Sakharam Binder and Where There's a Will follow the pattern of self-assertion to self-realization. Tendulkar and Dattani are serious playwrights in the realm of Indian English Drama to the urban cosmopolitan and the middle class

Indians. Most of the issues taken up in their plays are radical, unconventional, contemporary and free from taboos. Through their innovative and experimental themes, they have prepared the stage for a specific realism on the lines of Ibsen and Shaw. The protagonist of their plays are actually the victims of harsh circumstances in life in the so-called modern, cultured society.

References:-

1. Dattani, Mahesh. Collected Plays Vol- I. New Delhi, Penguin, 2020
2. Nair, Anita. " An Unveiling of a Playwright in Three Acts". The Gentleman, May 2001
3. Butler, Judith. Gender Trouble: Feminism and the subversion of Identity, New York- Routledge, 1990
4. Tendulkar, Vijay. Five Plays, Oxford University Press, Bombay, 1995
5. Agrawal, Beena. Mahesh Dattani's Plays A New Horizons in Indian Theatre. Jaipur: Book Enclave, 2011
6. Dharan, N.S. " Gyno-criticism in Silence!" The Plays of Vijay Tendulkar. New Delhi: Creative Books, 1999.

*****

Principal
B.D.P. College,Parwa

2021-22

chapter in an Edited Book

241

FEMINIST PERSPECTIVES IN ENGLISH LITERATURE

Editor :
Dr. Sunil S. Bidwaik

EAGLE LEAP

Publishing Year : Nov. 2021

2021-22

242

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034
Contact : 7083766990 / 8600071634
Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher
Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd
ISBN : 978-81-951599-4-9
PUBLISHING DATE : 20/11/2021

9 788195 159949

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form on by an electronic or mechanical means, including information storage and retrieval systems, without permission in writing from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

Preface

The basis for this book stemmed from my passion to understand 'Feminist Perspectives in literature'. Feminism focuses on the theory of patriarchy as a system of power that organizes society into a complex of relationships based on the assertion of male supremacy. In light of this theory, the oppression and marginalization of women is thus shaped not only by gender but by other factors such as race and class. The term feminism encompasses various social movements, from the late-nineteenth-century women's rights movement to the mid-twentieth-century women's movement in Europe and the United States, as well as referring to theories that identify and critique injustices against women. Feminism is said to be the movement to end women's oppression. A core connotation of "feminism" is thus a commitment to revealing and eliminating sexist oppression.

With the above intention, each chapter has discussed different aspects of *'Feminist Perspectives'* through the lens of a particular discipline. The journey of all the contributions of this book has been very time consuming. The passion of all the contributors in writing each of the chosen topics was an actual reflection of how they seemed to be an expert in each of their area of interest. The purpose of each one of them was to bring possible solutions for eradicating the women's oppression and that can focus on the betterment of our society through a solution-based and right-based approach.

Dr. Sunil S. Bidwaik

INDEX

Sr. No.	Author	Title	Page No
1.	Dr. A. Shajitha Banu & Dr. N. kavitha	Reflecting The Indian Spirit : Exhibiting Inner Strength Amidst Turmoil And Turbulence Of Women Characters In The Select Novels Of Kamala Markandaya	6
2.	Dr. N. Kavitha Dr. A. Shajitha Banu	Portrayal Of Indian Women And Culture In The novels Of Rohinton Mistry	17
3.	Dr. Amanpreet Kaur	Representation Of Womanhood In Selected Works Of Prominent Women Writers In Indian Writing In English: Kamala Das, Shashi Deshpande, Anita Desai, And Arundhati Roy	24
4.	Dr Ravindra D. Hajare,	Predicament Of Women In Khalid Hosseini's 'a Thousand Splendid Suns'	40
5.	Dr. Sunil S. Bidwaik	Feminine Sensibility In The Poems Of Kamala Das	50
6.	Dr. Jayasudha	The Concept Of Feminist Consciousness In Kavery Nambisan's The Scent Of Pepper	60
7.	Dr. Susheela. B	Feminist Tenets In The Novels Of Margaret Atwood	70
8.	Dr. Aparna Ajith	Faces And Phases In A Women's Life : An Appraisal Of Jaishree Misra's Ancient	79

9.	Dr. Radhakrishna G. V.	Indian Feminist Theatre - An Appreciation	8
10.	Dr. V. S. Sankara Rao Chinnam	Psycho - analysis Of Female Characters In Manju Kapur's Novels	9
11.	Dr. Dinesh A. Gundawar	Feminist Approach In Literary Criticism	10
12.	Dr. Sunanda S. Shelake	Portrayal Of Patriarchal Oppression Towards The Female In Girish Karnad's Play Naga - Mandala	11
13.	Dr. Ajay G. Murkute	Feministic Perspective In Bapsi Sidhwa's Ice-candy-man	11
14.	Dr. Shanker Singh Solanki	Kamala Markandaya's Feministic Approach In The Novel "A Handful Of Rice	12
15.	Dr. Sharad R.vihirkar	Indian Feminism : Exploration Of Self By Pricilla Hart In Shashi Tharoor's 'riot'	127
16.	Dr. Amit. Y. Kapoor	Feminist Voices In The Indian English Novel	135
17.	Dr. Amol Musale	One Indian Girl : A Relook Into Feminism	142
18.	Dr. Hitendra B. Dhote	Representation Of Female Characters In Chetan Bhagat's Novels	148
19.	Dr. Nitin Ramprasad Jadhao	Voice Of Women In Indian Writing In English Literature: A Review	153

20.	Dr. Ganesh J. Gaikwad	Feminist Approach In Literary Criticism	160
21.	Assi. Prof. Sandeep Agrawal	Interrogating The Norms Of Heterosexuality In ' A Muggy Night In Mumbai'	165
22.	Shrikant Niranjan Puri	Types Of Feminism	170
23.	Mr. J. A. Navlekar & Dr. A. R. Aney,	Impact Of Culturally Diversified Society On The Female Characters In Chitrabanerjee Divakaruni's 'the Bats', 'clothes', 'silver Pavements Golden Roof' And 'the Word Love' In Arranged Marriage	177
24.	Ms. Sayali Kawale	Patriarchy Curbed Sexual Abuse : A Feminist Study Of The Selected Novels Of Contemporary Indian Women Writers In English	185
25.	Ms. Mokana Sundari M.	Accredited Women Writers Of Empowerment In Indian English Writing	195
26.	Rajkumar Khushalrao Nandagawali	Representation Of Female Characters In Indian Literature	202
27.	Jayashree B K	Status Of Women In Ancient Indian Literature	206
28.	Mr. Satish Dnyaneshwar Morey	A Flight Of Pigeons : An Exposition Of Feminine Sensibility	213

21 INTERROGATING THE NORMS OF HETEROSEXUALITY IN ' A MUGGY NIGHT IN MUMBAI'

Assi. Prof. Sandeep Agrawal
B. D. Parwekar Mahavidyalaya, Parwa
Ta- Ghatanji Dist- Yavatmal

A Muggy night in Mumbai is Dattani's most performed play and has been very well received in urban India despite its unconventional theme. The play was also adapted by the author into a film called Mango Souffle which won accolades in film circles. The play is a celebration of freedom, but it also warns that the freedom is threatened the moment one steps out of the privacy of home. Kamlesh, the protagonist of the play, has shared an unsuccessful relationship with Ed. The relationship flounders due to societal pressures of heterosexuality which makes Ed believe that he is somehow wrong and should switch to the normal, heterosexual mode. Kamlesh is unable to come to terms with the broken relationship. He comes in contact with Sharad who is a very lively, intelligent and confident person. Both Kamlesh and Sharad live together for some time. But unable to forget Ed Kamlesh dumps Sharad. Meanwhile, Ed starts seeing Kamlesh's sister Kiran on the advice of a psychiatrist. Their marriage is fixed and they plan to visit Kamlesh before the wedding. Kamlesh is however, still unable to get over his relationship with Ed. He seeks the opinion of his queer friends who advise him to tell Kiran about his past affair with Ed.

When the play opens, we see that Kamlesh has invited some of his queer friends including Sharad to his place. There are Sharad and Deepali who are extremely frank and very comfortable with their sexuality and loyal to their partner's. There is a Bunny Singh, a TV actor, who clandestinely enjoys their relationship while being happily married and presents a macho, heterosexual exterior. There is Ranjit who thinks that India is not a good place for queer people, so has gone abroad. All these people have found solutions to the societal operations and oppositions in different ways. In other words, they have employed different survival tactics, Sharad and Dipali by being very upfront and honest about their identities, Bunny by hiding behind a veil of marriage and becoming invisible, and Ranjit by escaping to foreign lands. Over all, the play foregrounds the subjectivity of queer people in a country like

India and shows a significant aspect of contemporary Indian subjectivity in terms of its metropolitan gay society. Gay subjectivity is relatively unacknowledged but is very much a fact as become evident in a recent media debate following a High court judgement and the subsequent agitation demanding amendments in the constitution to legalise gay relationships and marriages. But Kamlesh problem is different. He is not ashamed of being a homosexual and is very honest about it, but Ed is ashamed to own the relationship publicly.

Ed sees a psychiatrist who encourages him to adopt heterosexuality. Dattani uses this opportunity to criticize mainstream psychoanalysis for being status-quoist. As Foucault suggests with reference to the technique of the self, psychanalysis should also open up spaces for allowing a person to be what he/she chooses to be. However after consulting the psychiatrist, Ed start seeing Kamlesh's sister Kiran who does not know about his relationship with Kamlesh. Kamlesh passively lets things happen as he thinks that Ed has changed and will keep his sister happy. When Kamlesh's friends come to know of the situation, they ask Kamlesh to reveal Ed's secret to Kiran. But since Ed will not tell her and Kamlesh doesn't want to tell her, they decide that she should learn the secret herself through a photograph of Kamlesh and Ed taken together. While Kiran is shocked to learn that both Kamlesh and Ed have been deceiving her, Ed reveals another secret to Kamlesh that his real motive behind marrying Kiran is to remain close to Kamlesh and fulfill his homosexual desire clandestinely. This leads to further complications causing psychic injuries to people extracting a heavy price from them. The play ends with Kamlesh rediscovering love with Sharad and a humiliated Ed trying to commit suicide. The social pressure are so overwhelming that he just cannot think of living normally. To him living according to the norms of the heterosexual society is a prospect worse than suicide. It needs to be noted that the theme of alternate sexuality has been treated with delicacy in the play. Dattani tries to find out why the queer people seem to be hypocrites, escapist and introverts. Is it simply a strategy for surviving in a hostile environment? The incriminating discourses of the heterosexual world is always present in the Play.

It is a play about how society creates patterns of behaviour and how easy it is for individuals to fall victim to the expectation society creates. For the fault is not just the characters, it is everyone's in a society which not only condones but encourages hypocrisy, which demands deceit and negation, rather than allowing self-expression, responsibility and dignity. This society, in which the queer people have to necessarily live doesn't accept them as what they are. It tries to make them what they are not, with often disastrous results. It brings about their self-alienation through a complex web of discourses, as subjectivity is colonized by

forces with which they cannot see eye to eye. The typical reaction against the situation is that of a Bunny Singh and Ed who get married to prove to the society that they are normal while secretly carrying with their gay relationships. It demeans them in their own eyes by undermining their self- worth. Bunny Singh continues to perform the role of a straight male to gain acceptance in his professional circle which expects him to be an ideal husband, a family man. Bunny defends his decision vehemently but we can feel that he too is tired of this hypocrisy, of not being able to express him honestly. Ed also, a victim of similar social pressure decides to marry Kiran to secretly get Kamlesh's love. But he forgets the emotional harm he would be doing to Kiran. kiran asks him, " What did you want from me? What did you want from me so badly that you could not care how much you hurt me for it? Bunny and Ed thus translate the oppression they receive at the hands of society into deception and victimization of their wives, the chain reaction begins, without any point in sight at which it would end.

Then there is Ranjit who who leaves India in order to lead a life of his choice. There are others like Deepali and Sharad who are very honest about their sexuality and flaunt it openly. They are not afraid of what people would think about them, but go on to do their own thing. Deepali lives with her girlfriend Tina and is very comfortable discussing her feminity: " I thank God. Every time I menstruate I thank God I am woman". But it is interesting to note her remarks on queer men relationship. " I am all for the gay man's cause. Men deserve only men!" Sexuality is one thing but the gender war is also there to be seen. When Kamlesh is accused of exploiting the guard sexually, Deepali comments " Treat him like a sex object. Men should get a dose of their own medicine!" The heterosexual world peeps in time and again and makes its presence felt. There is a wedding taking place in the compound whose noises and sounds disrupt the peace of the cosy flat. Then there is a couple making love, seen through a window. The couple becomes a tool for exposing and even deconstructing the reality of heterosexual marriage in the Play. Sharad seems to be exposing the unhappiness and compromises that normal marriage usually involves . Probably that is the reason he is averse to paid sex, as it involves sexual exploitation of the one being paid. The neighbouring woman can be compared to the guard, who is sexually exploited by Kamlesh in return for money. Sharad comments, only men who are fat, bald and forty pay for sex. The parallel between Kamlesh and the husband in the neighbourhood is apparent.

The outside world which is alien to the insiders keep on exerting its pressure. First the wedding, then the children chasing Bunny for an autograph and finally the neighbours finding out the incriminating photograph of Kamlesh and Ed. The outside world is a metaphor of

oppressive ambience in which queer person has to live. It appears as both a metaphor and reality. The presence of the opposing force in the form of the outside world creates a discourse of opposition to homosexuality. These discourses damage the vitality and energy of human beings. As a result the subject of such discourses create around themselves a cocoon of cultural codes and institutions which further increase their subjection. Gay subjectivity is shown to be constructed as an oppositional subjectivity against an oppressive discourse of normative heterosexual behaviour. These discourses construct an idea of the subject so that people start seeing themselves as normal/abnormal.

The ending of the play is not on the expected lines. Conventionally, it could have ended in Ed's suicide, but Ed is saved and is shown to get up, although with some help. He starts walking towards the people he earlier dreaded facing. The playwright though not very loudly, makes a plea for an atmosphere of acceptance and acknowledgement for the queer community and also brings out the gay issues out of the closet into the open. The play stands on the side of gay emancipation. Dattani projects through the play the problems faced by the Indian urban queer community. He deals with a variety of queer sensibilities, including men and women, showing how they react to societal pressures. The play also raises serious questions as to whether homosexuality is an unnatural aberration. Are people homosexuals by choice? In other words, can one choose one's gender and sexuality? And can homosexuals converts to heterosexuality? It is difficult to answer these questions with certainty, but contemporary theory suggests that gender is performative. According to Judith Butler, it is possible to make a choice since we become the gender we perform. In other words, gender identity is not fixed and permanent.

It is a sequence of acts and utterances and there are ways of doing one's identity which may upset the conventional binary oppositions of masculine/feminine or straight/queer. But by choice Butler doesn't mean that the subject is entirely a free agent who can select her/his gender because the choice of gender is limited from the start. The subject can, however, do its gender performatively like Ed does in the play, as he tries to become manly through certain acts while trying to convert to heterosexuality on the advice of his psychiatrist. It is a performance one puts up before the world to gain acceptance, power and authority. Ed plans to put up this performance before others, so that they should see him as a normal, straight, heterosexual man. But in reality Ed admits before Kamlesh that he wants to remain a homosexual and continues his relationship with him. But he forgets the harm he is causing to Kiran. Ed is so confused by the expectations and pressures of society that he cannot decide for himself. But the question remains whether one

can choose his/her gender/ sexuality.

The play attempts to pose several questions while affirming also that any definite answers are not possible. Dattani's play thus raises a host of rarely addressed issues and places them in the forefront. The constant movement of action across time and a multilevel stage are recurrent technical devices in Dattani. He fuses the past into present and oversteps the limitations of time by two methods. The first is the flash back method and the second is the simultaneous action in a particular scene at one time but with different characters in different parts of the set, juxtaposing the two conversation to achieve either comic or ironical effects. Sometimes it is also case of history constructing subjectivity through the memory of one character and the oblivion of another. Through this method, Dattani plays with the temporal layers of subjectivity. The theatrical techniques used by Dattani reinforce the multi-layered perception of subjectivity. Dattani thus achieves a decentralisation of subjectivity, granting the subject the freedom to make himself/herself, the freedom of self-invention.

References:-

1. Dattani, Mahesh. Collected Plays Vol- I. New Delhi, Penguin, 2020
2. Nair, Anita. "An Unveiling of a Playwright in Three Acts". The Gentleman, May 2001
3. Butler, Judith. Gender Trouble: Feminism and the subversion of Identity, New York- Routledge, 1990
4. Agrawal, Beena. Mahesh Dattani's Plays A New Horizons in Indian Theatre. Jaipur: Book Enclave, 2011
5. Dhawan R.K. The Plays of Mahesh Dattani : A Critical Response. The Commonwealth Review 2002

Principal
B.D.P. College,Parwa

Principal
B.D.P. College,Parwa

2021-22

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

संपादक

प्रा. डॉ. संतोष [illegible]

प्राचार्य डॉ. [illegible]

प्रशांत पब्लिकेशन्स

Prashant

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती
© प्रा. डॉ. संतोष चतुर

■ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालया जवळ,
जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520, 2232800
www. prashantpublications. com
prashantpublication. jal@gmail. com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
सप्टेंबर, 2021
978-93-91391-69-0
₹ 395/-

■ मुखपृष्ठ । अक्षरजुळणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www. prashantpublications. com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab. com • amazon. com • play. google. com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. … लेखकाची राहील. लेखकांनी मांडलेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

ग्रामीण भागातील शिकलेल्या पिढीला १९६० च्या आसपास सांस्कृतिक भान आले. आपण अनुभवलेले अनुभव, अनुभवत असलेले खेडे आणि ते जीवन साहित्याचा विषय होऊ शकते याची त्यांना जाणीव झाली. आपण वाचतो ते प्रस्थापित मराठी साहित्य समग्र जीवनाचे चित्रण करीत नाही. खरेतर खेड्यात राहणारी माणसे आणि शेती, निसर्ग, पशुपक्षी, पिके, जमिनीचा प्रकार, जलसंधारण यांचा अतूट संबंध असतो. ग्रामीण विभाग म्हणजे केवळ खेडी असलेला विभाग नव्हे, तर निसर्गाच्या साधनसंपत्तीवर आणि शेतीनिष्ठ जीवन पद्धतीवर ज्यांची उपजीविका चालते असे खेड्यातील, खेड्याच्या भोवतीचे, रानावनातील, भटके असे सर्व लोक जेथे राहतात असा सर्व विभाग होय. या विभागातून उपजीविकेसाठी शहरात जाणारे व तेथे काम धंदा करणारे परंतु मूळच्या आपल्या खेड्याशी प्रत्यक्ष किंवा मानसिक पातळीवर संबंध ठेवणारे जनसामान्य 'ग्रामीण' या संज्ञेत समाविष्ट आहेत.

ग्रामीण माणसाचे त्याच्या काळ्या आईवरील, पिकांवरील, झाडांवरील, पशुधनावरील, घनिष्ठ प्रेम आणि जिव्हाळा लक्षणीय असतो. ग्रामीण जीवन काबाडकष्टाचे, हालअपेष्टांचे असते. तरीपण त्यांच्या जीवनात आनंदाचे क्षण सुद्धा असतात. दुधाच्या सायीपासून तर शेणाच्या पोवट्यापर्यंत त्यांचे भावबंध गुंतलेले असतात. प्रतिकूल परिस्थितीतही जगण्याचे चिवट बळ त्यांनी आत्मसात केलेले असते. शेतकरी-शेतमजूर, अलुते-बलुते यांचे परस्पर संबंध घट्ट आवळले गेले आहेत. यांत्रिकीकरणामुळे जुनी व्यवस्था पद्धती मोडकळीस आली आहे. पण ती संपूर्ण नष्ट झाली नाही. शेती, पिके, उत्पादन पद्धती, अतिवृष्टी, अनावृष्टीचा ग्रामीण जीवनावर होणारा परिणाम यामुळे रावाचा रंक आणि रंकाचा राव होतो. ग्रामीण माणसाला विचार शेती आणि त्याचे पशुधन वगळून करताच येत नाही. शेती आणि पशुधन यांची कोणत्याही कारणाने परवड होऊ नये असे शेतकऱ्यांना वाटते.

बदलत्या काळानुसार शेतीनिष्ठा बदलत आहे. शहराजवळील शेतकरी शेतीचे प्लॉटिंग करून शेती विकत आहेत. शेती विकणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मनातील ताण-तणाव, त्यांची आर्थिक स्थिती आपण लक्षात घेतली पाहिजे. अनावृष्टी, अतिवृष्टी, गारपीट, पिकांवरील कीड वगैरेसारख्या निसर्ग

: अनुक्रमणिका :

- ग्रामीण साहित्य : स्वरूप, स्थिती, गती आणि अपेक्षा, आव्हाणे......... १५
  प्रा. डॉ. गजानन लोहवे
- ग्रामीण साहित्य : संकल्पना, प्रेरणा व विशेष २२
  प्रा. रेखा व्ही. इंगोले
- ग्रामीण साहित्याची परंपरा २७
  प्रा. डॉ. अनुराधा रा. मुळे
- ग्रामीण साहित्याची चळवळ ३४
  प्रा. सौ. हेमा शि. जवंजाळ
- ग्रामीण कृषी जीवन आणि संस्कृती काल-आज-उद्या ४०
  डॉ. दिपाली प्र. गांवडे
- ग्रामीण कृषी जीवन व संस्कृती ५०
  प्रा. फिरोज साहाळा
- ग्रामीण साहित्य व लोकसाहित्य अनुबंध ५५
  डॉ. भाऊसाहेब दादासाहेब गव्हाणे
- लोकजीवनातील लोकसमजुती ६३
  डॉ. कांत जाधव
- लोकसंस्कृती आणि लोककलावंत ७३
  प्रा. पुरूषोत्तम एस. निर्मळ
- ग्रामीण साहित्य आणि लोकसाहित्य : अनुबंध......................... ८०
  डॉ. ममता व. दयने
- शेती जीवनाची दैन्यावस्था रेखाटणारी सचिन वसंत पाटील यांची ग्रामीणकथा ८४
  डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे
- ग्रामीण साहित्यातील ग्रामजीवनाचे वास्तव ९२
  डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील

- ग्रामीण वाचन संस्कृती आणि ग्रंथालय २५१
  प्रा. डॉ. सौ. साधना वि. सातव
- ग्रामीण जीवनावर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव.. २५८
  डॉ. दामोदर सी. दुधे
- ग्रामीण नाट्यसंस्कृती : गोंधळ, तमाशा, दशावतार २६३
  प्रा. डॉ. अरूण पाटील
- ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांवर ग्रंथालय तंत्रज्ञानाचा
  सकारात्मक प्रभाव २७१
  प्रा. राजेश गेडाम
- ग्रामीण सामाजिक वास्तव २७७
  डॉ. देविदास श्रीराम भगत
- एका ग्रामीण ग्रंथालयाचे स्व: कथन २८१
  प्रा. जयदेव म. वानखेडे
- भारतातील ग्रामीण बेकारी २८६
  प्रा. डॉ. के. व्ही. ढवळे
- नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी २९१
  प्रा. डॉ. नंदकुमार ग. भाकरे
- ग्रामीण-जिवन की समस्याएँ... २९७
  डॉ. फरहाना आझमी
- Changing Role of Academic Libraries in Social Context ३०५
  Dr. Amol Govindrao Wakode
- Analytical Study of Village Schoolmaster ३१०
  Ku. P. B. Ruikar
- Analytical Study of 'Zaare' ३१४
  Dr. A. N. Qureshi
- Agricultural Challenges and Opportunities for Youth ... ३१७
  Prof. Dr. Jyoti R. Maheshwari

ग्रामीण साहित्य : स्वरूप, स्थिती, गती आणि अपेक्षा, आव्हाणे

प्रा. डॉ. गजानन लोहवे
मराठी विभाग प्रमुख
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा, ता. घाटंजी, जि. यवतमाळ

सारांश :

परंपरा जिथे जिथे अडवेल, विकासाला अडचण होईल तिथे ग्रामीण साहित्य त्याला नकार देईल. या अर्थाने ग्रामीण साहित्य कालबाह्य परंपरांना नकार देते. ग्रामीण साहित्य केवळ एवढ्यापुरतेच विद्रोही नाही तर त्याला प्रस्थापित, समताधिष्ठित, भयमुक्त, विज्ञाननिष्ठ, लोकशाहीवादी समाजव्यवस्था अभिप्रेत आहे. कोणत्याही दमनाचा व शोषणाचा ग्रामीण साहित्य विरोध करते. शेतकरी या मूल्याला ज्यांचा विरोध असेल ते ग्रामीण साहित्याचे शत्रू आहेत. ग्रामीण साहित्य कोण्या विशिष्ट जाती धर्माचे नाही. ग्रामीण साहित्यात व्यक्त होणारा अनुभव हा वास्तव, जळजळीत, धारदार असेलच पण तो विशिष्ट आकृतिबंधाच्या आधारे सौंदर्य चैतन्यपूर्ण रीतीने रसरशीत व पूर्ण असलेले होईल. प्रतिभावंताने त्या अनुभवाला जिवंत व बोलके रूप दिलेले आहे. म्हणून ग्रामीण साहित्य वाचनाने मनोरंजनही होईल. उत्कृष्ट साहित्य व श्रेष्ठ दर्जाची कलाकृती असा प्रयत्न ग्रामीण साहित्य देईल.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. एकूण लोकसंख्येच्या ७० टक्के इतकी लोकसंख्या शेतीशी संबंधीत असून त्याची भिस्त ही सर्वस्वी शेतीवरच आहे. शेती हाच या बहुसंख्यांक लोकांचा जगण्याचा मूलाधार आहे. त्यांच्या जगण्याचे तपशील समाजापुढे मांडले जावे म्हणून अनेक साहित्यिकांनी स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात त्यांच्याविषयी विपुल प्रमाणात लेखन केले. स्वातंत्र्यपूर्व 'जानपदगीत संप्रदायाने' काही काळ ग्रामीण जीवन दर्शन आपल्या जानपद गीतांमधून घडविले. प्रारंभ झाल्यानंतर ग्राम मतदाराची संकल्पना समाजात रूढ व्हायला लागली. त्यांच्या विचाराने भारलेल्या कार्यकर्त्यांनी महात्मा गांधींची खेड्याकडे चला ही हाक ऐकून गावाची वाट धरली. लेखक, कवी, कलावंतांना त्यांचे खडे खुणावू लागले. गावाची आठवण बलवत्तर ठरली. त्यांच्यामध्ये गावाप्रति असणारी कर्तव्याची भावना जागृत झाली. १९२० ते १९३० या काळात या जाणिवेला चांगले बाळसे आले. कलावंत मंडळी कृतिप्रवण झाली. खरा भारत हा खेड्यातच

राहतो, त्यामुळे खेड्याची प्रगती झाल्याशिवाय देशाची प्रगती होणार नाही. देशाचा खरा विकास, गावाची, खेड्याची पारंपरिक स्थिती पालटणे शक्य होणार आहे असा विचार बळावला. त्यातूनच राष्ट्रवादी विचारसरणीने भारतीय संस्कृती, तिची पुरातनता, श्रेष्ठत्व, पाश्चात्त्य संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवर तपासण्याची उर्मी बळावली. त्यातूनच जीवनाविषयीची अस्मिता जागृत झाली. आधुनिक काळात यंत्रप्रधानता, औद्योगीकरण, शहरीकरण यावर अधिक भर दिल्याने गुंतागुंत वाढली व समाजात जटील समस्या निर्माण झाल्या. निरामय, शांत आणि निकोप भावमय जीवनास शहरी माणूस पारखा होत गेला. म्हणूनच एक नव्या आशेने सर्वांची दृष्टी पुन्हा भूप्रदेशाकडे जातांना दिसते. गावाच्या मातीचा सुगंध अभिर गुलाल वाटावा इतका परिचयाचा व आपुलकीचा. त्या सुगंधाचा टिळा भाळी रेखल्याबरोबर साऱ्या गतस्मृतींचा चलचित्रपट दृष्टीसमोर साकार झाला. मूकवाणी बोलकी झाली. शब्दांना धुमारे फुटले. त्यातून शब्दांची आरास उभी राहिली. मराठी साहित्याला अनुभवाचा कसदारपणा बहाल करणारे ग्रामीण साहित्य अशा पद्धतीने समूर्त झाले.

ग्रामीण साहित्याची निर्मिती :

ग्रामीण वास्तव अनुभवणारी आणि आपल्या साहित्यातून अभिव्यक्त करणारी पिढी १९६० च्या नंतर मराठी साहित्यात उदयास आली. श्री. रघुनाथ, शंकर पाटील, व्यंकटेश माडगूळकर, द. मा. मिरासदार यांनी ग्रामीण साहित्य, ग्रामीण बोली भाषेचा ताजेपणा, टवटवीतपणा त्यांनी साहित्यात आणला. यानंतर आनंद यादव, उध्दव शेळके, बाबा पाटील, कृष्ण गायकवाड, दादा गोरे, शंकर पाटील, द. ता. भोसले, चंद्रकुमार नलगे, सखा कलाल, चारुता सागर, बाबाराव मुसळे, सदानंद देशमुख इत्यादी या साहित्यिकांनी ग्रामीण साहित्याला आकार देण्याचे काम केले. बदलते खेडे आणि खेड्यातील ताण तणावाचे चित्रण त्यांनी केले. सभोवतालच्या परिस्थितीचे ग्रामीण यांचा विचार, भावनांवर होणारे आघात-प्रत्याघात, त्यातून घडणारे मन, माणसा-माणसातील संबंध, ग्रामीण साहित्यात जीवघेणे वास्तव आहे. शेतकऱ्याच्या वाट्याला आलेलं हलाखीचं जगणं, त्याच्या नशिबाला आलेल्या दारिद्र्य, कधी कोरडा दुष्काळ तर कधी ओला दुष्काळ, शेतमालाचे न ठरणारे भाव इत्यादी विषयांचे लेखकांनी ग्रामीण साहित्या मधून वर्णन केलेले आहे. या सर्वामधून ग्रामीण साहित्याला शेतकऱ्याच्या व्यथा वेदनेला एक सूक्ष्म पदर आहे.

मराठी साहित्यातील ग्रामीण हा शब्द संस्कृतमधील 'ग्राम' या शब्दावरून घेतला असून त्याचा अर्थ गाव-खेडे, समूह असा आहे. मराठी शब्दरत्नाकर या ग्रंथाचे कर्ते वा. ग. आपटे यांनी ग्राम हा शब्द पुल्लिंगी असल्याचे म्हटले आहे. वस्ती करून राहिलेल्या अनेक कुटुंब याचा संबंध आहे असा ग्राम या शब्दाचा अर्थ त्यांनी सांगितला आहे. ग्राम या संस्कृत शब्दापासून ग्रामस्थ, ग्राम, ग्रामकन्या इत्यादी शब्द सिद्ध होतात. मराठी शब्दापासून गावकरी, गावरान होतात. ग्रामीण साहित्याची संकल्पना समजून घेणे उपयुक्त ठरेल.

ग्रामीण साहित्य संकल्पना :

ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना एखाद्या प्रदेशाअंतर्गत जीवनातून निर्माण झालेल्या साहित्याला वापरली जाते. ग्रामीण साहित्याला प्रादेशिक साहित्य असेही संबोधले जात असे. मात्र ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्य एक नाही असा निर्वाळा सुप्रसिद्ध लेखक व समीक्षक डॉ. आनंद यादव, डॉ. द. भि. कुलकर्णी, नागनाथ कोत्तापल्ले, डॉ. म. सु. पाटील इत्यादिंनी दिला आहे. ग्रामीण साहित्य ही ग्रामीण परिघातून जन्माला आलेली अनुभूती होय. ग्रामीण विश्वातून एक ग्रामजीवन विशिष्ट पद्धती, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, निसर्ग, माती, प्राणी इत्यादी खुणा दिसून येतात. या ग्रामीणत्वातून ग्रामीण साहित्यांच्या व्याख्यांचा संदर्भ वास्तवाशी व आदिमतेशी जोडलेला आहे. गावातील राहणीमान, एकत्र कुटुंब पद्धती, समूहजीवन आणि या सर्वामधून वाहणारा एक प्रकारचा अंतर्नाद ग्रामीण साहित्यामध्ये उमटलेला दिसतो. ग्रामीण जीवन हाच खरा भारतीय जीवनाचा अंतर प्रवाह आहे.

ग्रामीण साहित्याचे निराळेपण :

परंपरा जिथे जिथे अडवेल, विकासाला अडचण होईल तिथे ग्रामीण साहित्य त्याला नकार देईल. या अर्थाने ग्रामीण साहित्य कालबाह्य परंपरांना नकार देते. ग्रामीण साहित्य केवळ एवढ्यापुरतेच विद्रोही नाही तर त्याला प्रस्थापित, समताधिष्ठित, भयमुक्त, विज्ञाननिष्ठ, लोकशाहीवादी समाजव्यवस्था अभिप्रेत आहे. कोणत्याही दमनाचा व शोषणाचा ग्रामीण साहित्य विरोध करते. शेतकरी या मूल्याला ज्यांचा विरोध असेल ते ग्रामीण साहित्याचे शत्रू आहेत. ग्रामीण साहित्य कोण्या विशिष्ट जाती धर्माचे नाही. ग्रामीण साहित्यात व्यक्त होणारा अनुभव हा वास्तव, जळजळीत, धारदार असेलच पण तो विशिष्ट आकृतिबंधाच्या आधारे सौंदर्य चैतन्यपूर्ण रीतीने रसरशीत व पूर्ण असलेले होईल. प्रतिभावंताने त्या अनुभवाला जिवंत व बोलके रूप दिलेले आहे. म्हणून ग्रामीण साहित्य वाचनाने मनोरंजनही होईल. उत्कृष्ट साहित्य व श्रेष्ठ दर्जाची कलाकृती असा प्रयत्न ग्रामीण साहित्य देईल. १९६० नंतर उदयास आलेल्या या साहित्य प्रवाहाने मराठी साहित्याला अनुभवाचा कसदारपना बहाल केला आहे. यात ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा एक महत्वाचा भाग ठरतो. मराठी माती आणि मराठी संस्कृतीचा अविष्कार या साहित्यातून होतो. समाजजीवनातील स्थित्यंतराचे प्रामाणिकपणे कलात्मक

रूप चित्रित करणारा हा प्रवाह आहे. जीवनाचे वैभव मिळविणारा हा प्रवाह आहे. माणुस आणि निसर्ग, माणुस आणि सामाजिक स्थिती, तसेच माणूस आणि त्याचे दैव यांच्यातील नात्याचा शोध घेणारा हा प्रवाह. हे वास्तव वादाला सामर्थ्य देणारा आणि एकूण मराठी साहित्याचे अनुभव विश्व व्यापक समृद्ध करणारा असा हा वाङमयीन प्रवास आहे.

मध्यवर्ती साहित्यात अडाणी, दिंगले म्हणून येणारा ग्रामीण माणूस, ग्रामीण साहित्यात एक 'माणूस' म्हणून चित्रित व्हायला लागला. खेड्यातील माणसे, त्यांचे स्वभावधर्म, वृत्ती-प्रवृत्ती, परंपरा, जीवन शैली, पोशाख, भाषा, खानपान, त्यांच्या व्यथा, वेदना, समस्या इत्यादींचे प्रभावी दर्शन ग्रामीण साहित्य प्रवाहात भरून येते. कविता, कथा, कादंबरी आदी साहित्य प्रकारातून ग्रामीण जीवनानुभव या वाङमय प्रवाहात अविष्कृत केलेली आहे. अलिकडे आलेले जागतिकीकरण, खासगीकरण, उदारीकरण, दळण वळणाची नवनवीन साधने, शासनाची बदलती धोरणे, शिक्षण, राजकारण यांचा परिणाम होऊन खेड्याचा चेहरामोहराच बदलला आहे. ग्रामजीवनात नवनवीन प्रश्न निर्माण होत आहेत. त्यांचाही वेध नवीन मंडळी घेत आहेत. ग्रामीण साहित्य या संज्ञेतच ग्रामीण हे विशेषण आपले निराळेपण सांगत आहे. वेगळेपण सिद्ध करण्याचा त्याचा अट्टहास आहे. साहित्याला जेव्हा विशेषणांची आवश्यकता निर्माण होते तेव्हा त्याला प्रस्थापित साहित्यातून फुटून निघायचे असते. त्याचप्रमाणे निर्माण झालेल्या आणि होऊ घातलेल्या पोलादी कटिबद्ध कोंडीतून फुटून निघायचे असते, मुक्त व्हायचे असते. त्याला स्वत:ची आयडेंटिटी शोधायची असते. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव या संतांची बंडखोरी, महात्मा फुले, केशवसुत, मर्ढेकर यांची बंडखोरी उल्लेखनीय ठरावी अशी आहे. साहित्यामध्ये असे अनुभूतीचे निराळेपण आले की साहित्याचा चेहरामोहरा बदलतो. 'जुने जाऊ द्या मरणालागुनी जाळूनी किंवा पुरुनी टाका; ही केशवसुतांची बोलकी प्रतिक्रिया आहे. ग्रामीण साहित्याची भूमिका उघडपणे सामाजिक बांधिलकीची आहे. पण त्याचा कलात्मक विरोध नाही. ते कालबाह्य परंपरांना नकार देते, ग्रामीण साहित्याला जातीहीन, वर्गहीन, समताधिष्ठित, भयमुक्त, विज्ञाननिष्ठ लोकहितवादी समाजव्यवस्था अभिप्रेत आहे. कोणत्याही प्रकारच्या दमनाचा व शोषणाचा ग्रामीण साहित्य नकार देते. शेतकरी, ग्रामीण साहित्य कोण्या विशिष्ट जाती धर्माचे नाही, सर्व शोषितांचे ते खुले व्यासपीठ आहे. ग्रामीण साहित्याचा नायक हा सामान्य माणूसच असेल. ग्रामीण साहित्यातील विनोद विसंगतीवर बोट ठेवणारा नसेल तर तो विशुद्ध विनोद असेल. ग्रामीण साहित्यातील निराळे पण अशा अनेक गोष्टींमध्ये प्रत्ययास येते.

आजचे ग्रामीण साहित्य :

आजचे ग्रामीण जीवन अत्यंत गुंतागुंतीचे, दुष्टचक्रात भरडले जाणारे, दम कुंदीत झालेले आणि कमालीचे दाहक आहे. एकीकडे आश्वासनांची खैरात घडत आहे. ते ऐकून आणि वाचून येथील ग्रामजीवन म्हणजे साक्षात स्वर्गसुख आहे असे वाटण्याची शक्यता आहे. पण प्रत्यक्षात येथील ग्रामजीवन म्हणजे यातून सुटका करून घेता येत नाही अशी दाहक खोरपड आहे. हे समजून घेण्यासाठी ग्रामीण साहित्य उपयुक्त ठरू शकते. ग्रामीण साहित्यात कथा आणि कादंबरी हे वाङमय प्रकार जास्त प्रमाणात हाताळलेले आहे. ग्रामीण साहित्य उन्मळून पडलेल्या ग्राम जीवनाचा सखोल व्यापक आणि सर्वदूर वेध घेत आहे. ग्राम जीवनाचा कणा मोडलेलं आधारहीन भेसुर जीवन भयानक असह्य झाले याची कारणे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आहेत. अस्मानी सुल्तानी संकटे यांची मोजदाद किती करावी. शेती परवडत नाही, शेतकरी अल्पभूधारक होतो, अल्पभूधारक मंजूर होतो आणि नंतर घरेदारे सावकाराच्या भरतीत घालून सहकारी साखर कारखाने किंवा कोणत्याही औद्योगिक शहराकडे राहतो. धरणग्रस्तांच्या प्रेतावरचे लोणी इतरांनी खाल्ले. १०-१० वर्षे लोटली तरी त्यांचे पुनर्वसन होत नाही. त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची, संस्काराची, रोजगाराचे प्रश्न आहेत. ग्रामीण शाळा कागदोपत्री चालतात, सरकारी दवाखाने नावाला व शोभेला असतात. शासकीय कर्ज, शेतीमालाचे भाव, अशिक्षित आणि सुशिक्षित बेरोजगारांचे प्रश्न, महागाई, बेकारी, वाढता भ्रष्टाचार इत्यादी सर्व समस्यांचा शोध ग्रामीण कथा कादंबरीतून घेतला जातो व ग्रामीण जीवनाचे वास्तव व त्याचा भयावह चेहरा हा साहित्याच्या माध्यमातून जनतेसमोर येतो.

आजवरची ग्रामीण साहित्याची वाटचाल भूषणावह राहिली असली तरी आज ग्रामीण साहित्य प्रवाहासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. खेडी आज सर्वच अंगांनी बदलत आहेत. जागतिकीकरण, अर्थकारण, शहरीकरण, घरात आलेले राजकारण, शिक्षणाने आलेले आत्मभान, स्त्रियांचा दर्जा या सर्व बाबींचा परिणाम ग्रामीण जीवनावर झाला आहे. या बदलांचे चित्रण या साहित्यात होणे आवश्यक आहे. शेती आणि शेतकरी हे ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रस्थानी असतात. आज जागतिकीकरण, मुक्त आर्थिक धोरण, सरकारचे आयात-निर्यात विषयक धोरण, बाजारपेठ असून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण, दुष्काळ आहे, महागाई, वाढता उत्पादन खर्च कर्जबाजारीपणा यामुळे शेतीचे नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. शेतकरी आत्महत्या करताहेत याचा वेध ग्रामीण साहित्याने घेणे आवश्यक आहे. तसेच ग्रामीण समस्यांचे चित्रण करून न थांबता त्यामागील कारणांचा शोध घेऊन त्यावरील उपायांची संसूचनही या साहित्यातून होणे अपेक्षित आहे. ग्रामीण

माणसाची सर्वस्तरीय उपेक्षा समकालीन लेखकांनी मांडायला हवी. त्यांचे अज्ञान, अगतिकता, दुबळेपणा, त्यांची स्वप्ने इत्यादींचा वेध घ्यायला हवा. समृद्धीचा मंत्र देऊन त्याला उद्योगी होता यायला हवे. पाणी व्यवस्थापन, शेतीचा दर्जा, अर्थ समृद्धी विषयी त्याला जाग आणायला हवी. शेतकरी आत्महत्यांचे चित्रण करण्यापेक्षा शेतकऱ्यास विद्रोहाला भाग् पाडणाऱ्या साहित्याच्या निर्मितीची गरज आहे. ग्रामीण लेखकांनी ही बांधिलकी स्वीकारून साहित्य निर्माण करायला हवे. उसने अनुभवांवर विसंबून न राहता अस्सल अनुभवांची मांडणी करायला हवी. या बाबी आज ग्रामीण साहित्यात अभावानेच पाहायला मिळतात.

निष्कर्ष :

देशाला स्वातंत्र मिळून ७४ वर्षे झाली परंतु अजूनही अनेक खेड्यात वीज, पाणी, रस्ते, आरोग्य इत्यादीसारख्या मूलभूत मूलभूत सुविधा मिळत नाही. राजकीय नेते योजनांचे उद्घाटन तर करतात परंतु त्या प्रत्यक्ष अमलात येतच नाहीत. गावचे रस्ते नेत्यांचे स्थानिक पुढारी, कंत्राटदार खाऊन टाकतात. विजेची खरी गरज असतानाही ग्रामीण भागात अठरा-अठरा तास लोडशेडिंग असते. लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन मटण दारू यावर निवडणुका जिंकल्या जातात. याचे चित्रण ग्रामीण साहित्यात अपवादानेच दिसते. आपल्यावर होणारा अन्याय दिसत असूनही ग्रामीण भागात त्याविरुद्ध उद्रेक होत नाही. ग्रामीण साहित्यातून नकार, विद्रोह येत नाही. द. ता. भोसले म्हणतात त्याप्रमाणे आजच्या ग्रामीण साहित्यात तटस्थपणे न्याहाळले तर काय दिसते? या साहित्याला वैचारिक अधिष्ठान नाही. म्हणून आक्रमक भूमिका घेता येत नाही. असा एक दोष दाखविला जातो आणि हा दोष कसा काढावा लागेल त्यामुळे दलित साहित्य प्रमाणे या साहित्यात विद्रोह बंड नाही. नव्या संस्कृतीसाठी घेतलेला ध्यास अजिबात आढळत नाही. आर्थिक विषमता, शोषण, जातीयता या विरुद्ध बंड करणारा नायक ग्रामीण साहित्यात आढळतो का? यालाही नकारात्मकच उत्तर द्यावे लागेल. केवळ भोगावे लागणाऱ्या यातनांचे रडगाणे गात बसण्यापेक्षा त्यातून मार्ग काढून जीवनात सुख समृद्धी कशी आणता येईल त्यासाठी काय होणे गरजेचे वाटते याचेही संशोधन करण्याची करणारे साहित्य निर्माण झाले पाहिजे. बदलत्या काळाची आव्हाने स्विकारत आपल्या मूळ भूमिकेशी इमान राखून साहित्य प्रवाह सर्वस्पर्शी व अधिक समृद्ध व्हावा यासाठी अधिक समाजाभिमुख व वास्तववादी साहित्य निर्मिती होणे गरजेचे वाटते इतकेच

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. द. ता. भोसले- ग्रामीण साहित्य एक चिंतन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८८.
२. नागनाथ कोतापल्ले- ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८५.
३. शरणकुमार लिंबाळे (संपा)- मराठी वाङमयातील नवीन प्रवाह, मधुराज पब्लिकेशन पुणे,
४. आनंद यादव- ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व समस्या, मेहता पब्लिकेशन पुणे, १९९३.
५. श्रीराम गुंदेकर- ग्रामीण साहित्य : प्रेरणा आणि प्रयोजन, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, १९९९.
६. ठाकूर- ग्रामीण साहित्य आणि अनुलरित शेतकरी आंदोलने, लोकमत मंथन पुरवणी,
७. प्रल्हाद लुलेकर- साहित्याचे वर्तन आणि वर्तमान, साकेत प्रकाशन, २००८.

Article 2021-22

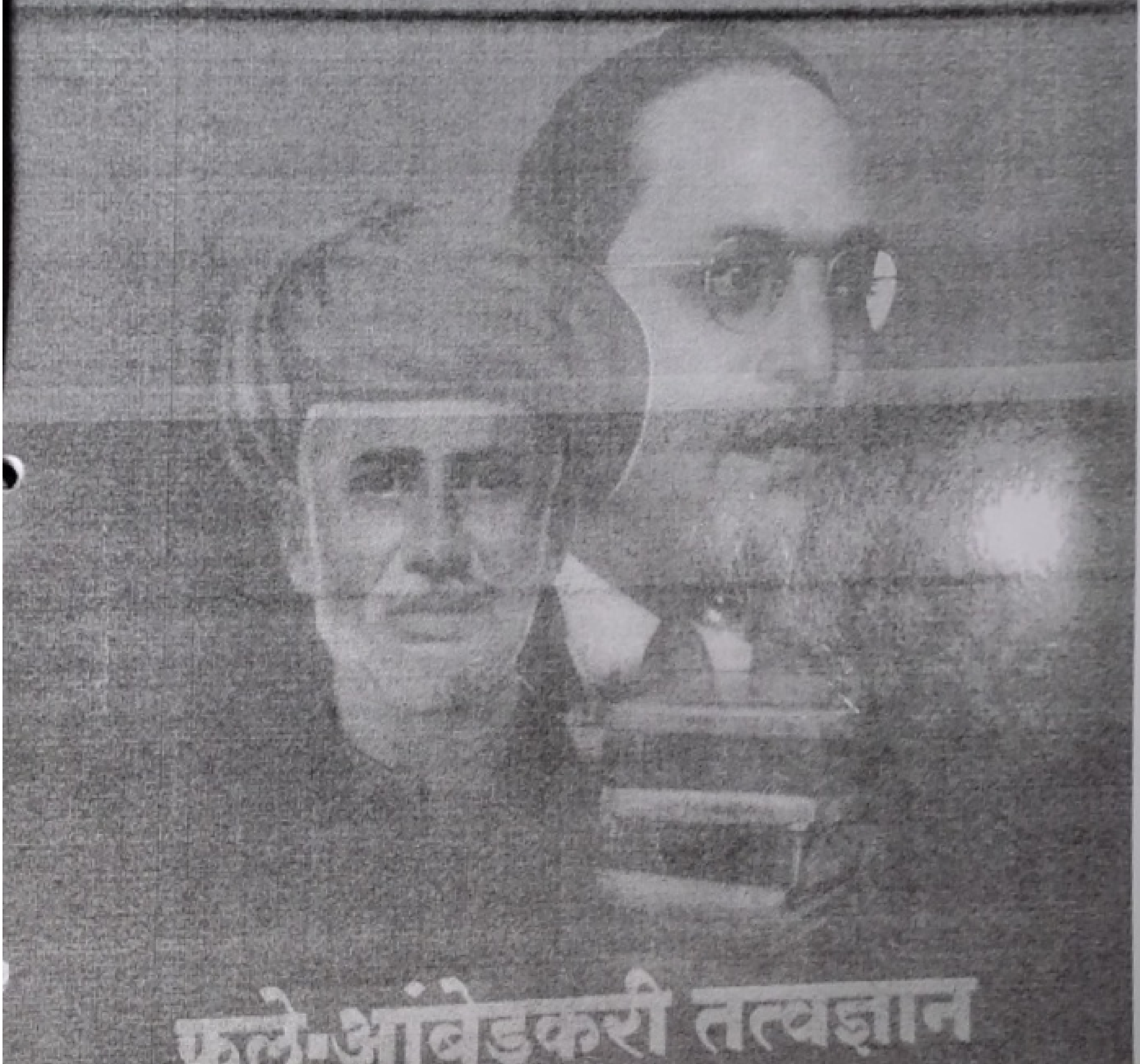

फुले-आंबेडकरी तत्वज्ञान

Phylosoply of Phule-Ambedkar

बहुजन हिताय बहुजन सुखाय मुल्याचा सम्यक अनुबंध

- प्रॉ. संदीप अ. [illegible]

Scanned with OKEN Scanner

फुले आंबेडकरी तत्त्वज्ञान
(PHILOSOPHY OF PHULE : AMBEDKAR)
बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, मूल्यांचा सम्यक अनुबंध

संपादक - डॉ. संदीप अ. बनसोडे

Publisher : Dr. Sandeep A. Bansode
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

© Author's :
Typeset At SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006

Edition : 30 April 2022

ISBN No. : 978-93-5635-932-1

Cover Design : Prathamesh D. Sable
Mob.: 8483848827

Printed At : SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006
Mob.: 8483848827

Main Distributor : Dr. Sandeep A. Bansode
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

Price : 200/-

(या ग्रंथातील लेखकांच्या विचारांशी तसेच झालेल्या मुद्रण दोषाबद्दल संपादक / प्रकाशक सहमत असेलच असे नाही.)

ISBN :978-93-5635-932-1

: अनुक्रमणिका ::

	प्रस्तावना	07
	संपादकीय	11
1.	**महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक धोरण** प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	13
2.	**महात्मा फुले यांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य** डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे	18
3.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय लोकशाही** डॉ. एस. एस. बिरंगणे	21
4.	**महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. संदिप शंकरराव देसाई	24
5.	**महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' नाटकातील वास्तव** अंगद श्रीपती भुरे	29
6.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दूरदृष्टी विचार** डॉ. स्नेहल रा. खडांरे	32
7.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान** प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	36
8.	**महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक व धार्मिक कार्य** प्रा.किशोर लक्ष्मण साळवे	41
9	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार** निवेदिता नागनाथ सातपुते, डॉ. प्रा. ऋषिकेश कांबळे	45
10.	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक चिंतन** डॉ. सावळे पल्लवी भगवान	49
11.	**महात्मा फुले यांचे शिक्षणा संबंधी विचार** प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, उर्मिला नारायण क्षीरसागर	54
12	**पत्रकार / संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** अनुराधा नारायणराव बनसोडे	58
13	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य** सिद्धार्थ बाबुराव नवतुरे	61
14	**महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार** पुष्पा गायकवाड	65
15	**महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' या नाटकातील वास्तव** सुनिल सदाशिवराव कांबळे, डॉ. संदीप अ. बनसोडे	70

Scanned with OKEN Scan

ISBN :978-93-5635-932-1

4

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. संदिप शंकरराव देसाई
प्राचार्य बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय,पारवा
sandipdesai0406@gmail.com

प्रस्तावना:

ज्यांनी आधी खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतरच उच्चवर्णीयांना शिक्षण दिले पाहिजे . असे मेकॉलेच्या खलितास सांगणाऱ्या, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यावर विश्वास असणारे शेतकरी, कामगार यांच्या दुःखाचे व दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी चळवळ करणारे खऱ्या सत्याचा शोध घेऊन लोकांना सामाजिक परिस्थितीची जाणीव करून देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करणारे दिनदलितांचे स्त्रियांचा उद्धार करण्यासाठी अहोरात्र झटणारे धार्मिक, सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे बहुजन समाजातील स्त्री-पुरुष यांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे पहिले महापुरुष समाजसुधारक होते. सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठवणाऱ्या मराठी मार्टिन ल्युथर त्यांच्यावर प्रभाव होता. त्यामुळेचे त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर म्हणून सुद्धा ओळखले जातात. महात्मा फुले हे समतावादी मानवतावादी होते. त्यामुळे त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास विरोध करण्यामागचे कारण हे होते की, शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत अशा मार्गाने आले पाहिजे. त्यास पाझर पद्धती म्हणतात. भारतात आधी उच्चवर्णयांना शिक्षण दिले पाहिजे. ते शिक्षण घेऊन खालच्या वर्गातील लोकांना शिकवतील असा मतप्रवाह इंग्रजांचा होता. परंतु असे काहीही झाले नाही. त्यामुळे महात्मा फुले यांच्या मते, प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतरच वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे. अशा शिक्षणप्रणालीचा महात्मा फुले यांचा आग्रह होता. शिक्षण द्यायचे आहे तर आधी उपेक्षितांना त्यानंतर अपेक्षतांना शिक्षण इंग्रजांनी द्यावे.

शिक्षण आणि समता या दोन शब्दात महात्मा फुले यांचे कार्य सामावलेले आहे. बहुजन समाजातील स्त्री-पुरुषांना शिक्षणाची दारे मुक्त करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी आपले आयुष्य खर्च केले. मुली शिकल्या तर पुढची पिढी ज्ञानी होईल. यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता. सर्वसामान्य स्त्रियांना व बहुजन समाजाला प्रथम शिक्षित करणे हा त्यांचा शैक्षणिक विचारांचा उद्देश होता .

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार:-

शिक्षणातून नवा समाज निर्माण करता येतो जोपर्यंत हा बहुजन समाज शिक्षित होत नाही. तोपर्यंत ते गुलाम राहतील. त्यामुळे समाजातील खालच्या वर्गातील लोक शिक्षित होणार नाही. तोपर्यंत समाजातील अन्यायाला वाचा फोडू शकणार नाही. अन्यायाला वाचा फोडण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय.

Scanned with OKEN Scanner

ISBN :978-93-5635-932-1

1) स्त्री शिक्षण:
2) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत
3) प्राथमिक शिक्षणसाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची तरतूद करणे
4)ग्रामीण भागातील शेती विषयक शिक्षण
5)राष्ट्रनिर्माणासाठी शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण देणे
6)व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षण संस्थांतील शाळांची स्थापना
7)शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या आणि वसतिगृहांची सोय.

1स्त्रीशिक्षण:-

जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया सक्षम व समृद्ध व्हाव्या याकरिता महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला चालना दिली. महात्मा फुले यांच्या काळात स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे त्यांना वाईट मार्गाला लावणे अशी समजूत होती स्त्रियांना शिक्षण दिल्याने अकाली वैधव्य प्राप्त होईल अशी समाजाची धारणा होती. स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे देवा विरुद्ध वागणे असे सनातनी लोकांना वाटत. शूद्रांना शिक्षण देऊ नये, कारण त्यांना विद्या घेण्याचा अधिकार नाही असे सनातन्यांचे मत होते. त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद ठेवण्यात आली होती. तरी महात्मा फुले यांना या सर्व बाबींची पर्वा नव्हती. त्यांना घडत होते की स्त्री शिक्षण म्हणजे पर्यायाने तीच्या अपत्यांना शिक्षण देणे होय.

शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म हा स्त्रीशिक्षण होय. त्यांच्या मानसिकतेसाठी व समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी शिक्षण देणे गरजेचे ठरते. सनातनी लोकांच्या विरोधात जाऊन महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवण्यासाठी शाळेची दरवाजे खुले करण्यासाठी दिवस-रात्र प्रयत्न केले. शिक्षणानेच त्यांचा उद्धार शक्य आहे म्हणून त्यांनी स्त्री शिक्षण सर्वप्रथम हाती घेतले.

2) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत:-

सक्षम समाज घडवायचा असेल नवराष्ट्र निर्माण करायचे असेल तर देशातील तळागाळातील लहान मुलांना प्राथमिक शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. देशाची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक प्रगती करायची असेल तर समाजातील प्रत्येक घटकातील लहान मुलांना शिक्षण हे मोफत व सक्तीचे मिळाला पाहिजे. कारण सरकार जनतेकडून कर वसूल करते. म्हणून शासनाचे हे एक कर्तव्य ठरते. त्यांच्या शिक्षणाची व राहण्याची खाण्याची व्यवस्था त्यांनी करावी बारा वर्षाखालील सर्व बालकांना सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण देणे हे शासनाचे मुख्य धोरण असावे अशी महात्मा फुले यांची मागणी होती.

प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे व्हावे असे विचार मांडणारे प्रथम भारतीय होय. त्यासाठी त्यांनी 19 ऑक्टोंबर 1882 ला हंटर कमिशन शिक्षण आयोगाकडे निवेदन दिले. सरकार जर जनतेच्या शिक्षणावर अधिक भर देईल तर समृद्ध व सृजनशील विद्यार्थी तयार होईल व एका नव्या राष्ट्रनिर्माणसाठी त्यांचे योगदान मिळेल. यासाठी या देशातील मुले-मुली शिकली पाहिजे पुढे गेले पाहिजे त्यांचे जीवन प्रकाशमय झाले पाहिजे असे महात्मा फुलेंना वाटतं म्हणूनच ते म्हणतात

विद्येविना मती
मतीविना नीती गेली

Scanned with OKEN Scanner

नीतीविना गती गेली
गतीविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

असे त्यांचे मत होते त्यामुळे त्यांना दुर्बलातील दुर्बल, शूद्र अतिशूद्र यांच्या मुला मुलींना शिक्षण देणे किती महत्त्वाचे आहे हे दिसून येते.

3)प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची तरतूद करणे:-

प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले तर विद्यार्थ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होण्याची शक्यता होती. त्यामुळे त्यांना उच्च दर्जाचे शिक्षण दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक असावी यासाठी प्रथमत: शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा तो सर्वगुण संपन्न असावा. त्यांना शेती, व्यवसाय, व्यवहार याची जाणीव असावी तेव्हाच ते मुलांच्या गरजा ओळखून त्यांना हवे असलेले शिक्षण देतील. यासाठी बहुजन वर्गातील शिक्षकांची प्रशिक्षणासाठी निवड करावी असे मत शासन दरबारी मांडले होते. प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रमात आरोग्य, शेती, ग्रामोद्योग व कला अशा विषयांना प्राधान्य दिले पाहिजे. यावर महात्मा फुले भर दिला.

4)ग्रामीण भागातील शेतीविषयक शिक्षण:

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. त्याकाळात सुद्धा ९० टक्के लोक शेती व्यवसायावर अवलंबून होती. ग्रामीण भागात नागरी वस्ती करून राहत होती. सर्वांचेच उदरनिर्वाहाचे साधन शेती होते. त्यामुळे शिक्षणाची तरतूद करते वेळी ग्रामीण भागातील मुलांचा विचार करून त्यांना योग्य होईल अशी शिक्षणपद्धती रहावी यासाठी 2 मार्च 1888 मध्ये पुणे येथे ड्यूक ऑफ कॅनॉट यांच्या मेजवानी प्रसंगी महात्मा फुले हे ग्रामीण शेतकऱ्याच्या पेहराव करून त्या सभे गेले. त्या सभेला संबोधित करतेवेळी महात्मा फुले म्हणाले होते की खरा हिंदुस्थान हा खेड्यात राहतो. खेड्यातील लोक फारच गरीब असतात त्यांना जगण्याचे फार अपर्याप्त साधने आहेत. भारतातील ग्रामीण जनता दारिद्र्यात खितपत पडली आहे. त्यांना शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे म्हणून शासनाने ग्रामीण भागातील मुला-मुलींना शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

5)राष्ट्रनिर्माणासाठी शूद्रतिशूद्र यांना शिक्षण देणे:-

आपल्या देशातील बहुजन व शूद्रातिशूद्र समाज हा अशिक्षित, अज्ञानी आहे. भारतातील शूद्रातिशूद्र व बहुजन समाज हा भारताचा भाग्यविधाता आहे. अशा समाजाला प्रगत करणे, शिक्षित करणे. हा समाज सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या आहे. या समाजाची शिक्षणाची सोय केली तर हा समाज शिक्षित होऊन वैचारिक व समान रूपाने एकरूप होईल. ज्या देशात सामाजिक व आर्थिक गुलामी असते . तिथे राष्ट्रवाद निर्माण हो शकत नाही. सामाजिक व आर्थिक गुलामी नष्ट करायची असेल तर शूद्रतीशूद्र ,बहुजनांना शिक्षण देण्याची तरतूद शासनाने केली पाहिजे .

6) औद्योगिक व व्यावसायिक तांत्रिक शाळांची स्थापना करणे:-

भारतातील बहुसंख्या जनता खेड्यात राहत यांना खेड्यात व्यवसायाची संधी उपलब्ध नसते म्हणून त्यांच्यामध्ये बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते यासाठी महात्मा फुले म्हणतात की, ग्रामीण

भागात शेतकरी व शहरी भागात व्यवसायिक शिक्षण देण्यासाठी येथे तांत्रिक शाळा काढल्या पाहिजे त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना/मुलांना विविध व्यवसाय करण्याची संधी मिळेल तसेच विविध उधोगधंदे करण्यास वाव मिळेल.

7) शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती व वसतिगृह:-

समाजातील तळागाळातील लोकांपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार व्हावा त्यांच्यामध्ये शिक्षणाची जिद्द, अभिरुची निर्माण करण्यासाठी शासनाने सोयी सवलती दिल्या पाहिजेत. महात्मा फुले त्यांच्य मते, सामान्य व्यक्तीचे अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने त्यांच्या शिक्षणात रस घेतला पाहिजे. वरच्या थरापासून खालच्या थरापर्यंत शिक्षण पाझरत आले पाहिजे . या लॉर्ड मेकॉले यांच्या शिफारशीना महात्मा फुले यांनी कडाडून विरोध केला. याचे कारण म्हणजे वरच्या वर्गातील लोक शिकल्यावर खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देण्यास तयार होत नव्हते. म्हणून यासाठी दलित, वंचित शूद्र जातींच्या लोकांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था ब्रिटिश शासनाने करावी असे प्रतिपादन महात्मा फुले यांनी केले होते. बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र करण्यासाठी त्यांना शिष्यवृत्या, वसतिगृहाची सोय करण्यात यासाठी महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनपुढे मागणी केली.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्याचे मूल्यमापन:-

शिक्षण आणि समाजात दोन शब्दात महात्मा फुले यांचे जीवन कार्य सामावलेले आहे. संपूर्ण समाज प्रगती आणि उत्पादनाच्या शिक्षणाकडे वाटचाल करण्यासाठी शिक्षणाची पायाभूत गरज असते. याकरिता   विद्यार्जनासाठी धर्माने लादलेली बंधने तोडून स्त्रिया आणि अस्पृश्यांकरिता शिक्षणाची दारे मोकळी करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले पहिले भारतीय होय. स्त्रीया व शूद्रातिशूद्रांना शिक्षणाची दारे उघडी करण्यासाठी, समाजपरिवर्तनाचे कार्य करीत असताना फार हालअपेष्टा सहन केल्या. आपल्या स्वकीयांचा विरोध पत्करला . आपल्या घरातून बाहेर जाण्याची त्यांच्यावर वेळ आली. कारण होत फक्त आणि फक्त बहुजन व दलितांचा उद्धार करण्यासाठी आणि हे कार्य त्यांनी शेवट पर्यंत केले . त्यासाठी त्यांनी आपल्या संपत्तीचा ,सुखसुविधेचा त्याग केला. आपली पूर्ण कमाई मुलं-मुलींच्या शिक्षणावरती व स्त्री उद्धारासाठी खर्ची केले. महात्मा फुले यांच्या मते शिक्षण हा माणसाचा कणा आहे.कारण शरीराला ज्याप्रमाणे उभे राहण्यासाठी कणाची गरज असते त्याचप्रमाणे प्रत्यक्ष व्यक्तीला समाजात वावरण्यासाठी , सन्मानाने जगण्यासाठी उत्तुंग भरारी घेण्यासाठी, स्वाभिमानाने जगण्यासाठी शिक्षणरूपी कणाचीही आवश्यकता असते अन्यथा त्याच्या अभावाने अज्ञान, अंधश्रद्धा , अजाणतेपणा यांच्या ओझ्याखाली मनुष्य झुकला जाईल. सन्मान ,स्वाभिमान प्रतिष्ठां प्राप्त करण्यासाठी तो उभाच राहू शकणार नाही. कुठलेही सामाजिक परिवर्तन हे शिक्षणाशिवाय होऊ शकत नाही याची जाण महत्तम फुले यांना होती . त्यांनी आपल्या जीवनात चार गोष्टींना फार महत्व दिले ते म्हणजे सदाचार, विवेक, न्यायप्रियता व सहिष्णुता यासाठी ते आयुष्यभर कटिबद्ध राहिले. कोणावरही झालेला अन्याय हा त्यांना सहन होत नव्हता त्यांना सर्वांनी सहिष्णुतेने राहावे हीच भावना होती. सर्वच एकाच निर्मिकाची लेकरे आहे त्यामुळे कुठल्याही गोष्टीवर सर्वांचा समान हक्क आहे . मग तो शिक्षणाचा असो कि धार्मिक आचरणाचा असो किंवा इतर कुठलाही तो समाजातील सर्व घटकांना योग्य मिळालाच पाहिजे असे त्यांचे मत होते उपेक्षित समाजाला शिक्षणा च्या मार्गावर आणण्याचे काम त्यांनी केले. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा केला होता पुणे